

A FÖLDESŰRI GAZDASÁG „POROSZ UTAS” FEJLŐDÉSE OROSZORSZÁGBAN A XIX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

Marxista történettudományunk előtt az elmúlt években egyre világosabbá vált a széles, egyetemes történeti látókör szükségessége, egyre föl-tűnőbbé a „hungarocentrizmus” hibái, egyre nyilvánvalóbbá, hogy egye-temes történeti szemlélet nélkül magát a *magyar* történelmet sem lehet igazán mélyen megvilágítani. Ez a szemlélet a nemzetközi helyzet szüntelen figye-lemmel kísérését követeli meg: egyrészt a kapcsolatok és kölcsönhatások tanulmányozását, másrészt — és ugyanilyen súllyal — az összehasonlítást, egybevetést más országok, különösen a szomszédos kelet-európai országok fejlődésmentével.¹

Csakis ilyen módon érhetünk célt a magyar *gazdaságtörténet* számos döntő problémájának vizsgálatánál is, — nem utolsó sorban a magyar mezőgazdaság ún. porosz utas kapitalista fejlődésének vizsgálatánál. Ennek a problémának az elemzése mintegy „a limine” posztulálja a nemzetközi kérdésfeltevést, az összehasonlítást, hiszen *porosz* útról van szó, olyan fejlő-dési típusról, amely elsőként — a már 1807-ben megkezdett parasztreform-tól fogva — Poroszországban indult meg, s itt bontakozott ki és szilárdult meg a legteljesebben a XIX. század folyamán, a lassanként, fokozatosan végre-hajtott, hosszú évtizedeken át húzódnó jobbágyfelszabadítás során és követ-keztében: ehhez hasonlítva rajzolódhatnak tehát csak ki a magyarországi „porosz út” sajátos vonásai.²

De legalább ilyen fontos a mi magyarországi problémánk szempont-jából az *oroszsországi* porosz út beható tanulmányozása. Hiszen jelentős rész-ben éppen az oroszországi és magyarországi agrárfejlődés között fennálló alapvető egyezésnek volt a következménye, hogy a XIX—XX. század fordul-jától kezdve Oroszországhoz hasonlóan Magyarországon is a polgári demokra-tikus forradalom végigvitele és szocialista forradalomba való átfejlesztése került a történelem napirendjére, — amiként viszont agrárviszonyaink eltérő mozzanatai nem kevésbé játszottak közre abban, hogy hazánk fejlődése Oroszországtól mégis jelentős mértékben eltérően alakult a XX. század első évtizedeiben, éppen a polgári demokratikus forradalom befejezése s a szocialista forradalomba való átfejlődése szempontjából.

E téren azonban: az oroszországi porosz út vizsgálata, ill. a magyar-oroszországi összehasonlítása terén, Révai Józsefnek még az 1930-as években írt,

¹ L. pl. Beszámoló a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Inté-zetének munkájáról (1950—1955). A MTA. T. I. Értesítője. 1956. 1—2. sz. 90. l.

² Ebből a megfontolásból indítottuk meg mintegy két évvel ezelőtt a kelet-német agrárfejlődés vizsgálatára irányuló munkát a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékén.

Marxizmus és népiesség című nagy jelentőségű munkája³ óta meglehetősen kevés történt. Leninnek A kapitalizmus fejlődése Oroszországban c. alapvető műve ugyan 1949. évbéli magyar nyelvű megjelenése óta komoly tanulmányozásban részesült a magyar gazdaságtörténészek részéről s ez jótékonyan meg is mutatkozott néhány idevágó munkában,⁴ — viszont Leninnek többi, kivált későbbi munkái az oroszországi mezőgazdaság fejlődéséről, ill. agrárkérdésről (jóllehet először válogatott gyűjtemény formájában,⁵ majd a Művek kiadásával csaknem teljes sorozatban, évek óta immár ezek is rendelkezésre állanak magyar nyelven) szemlátomást kevésbé váltak még köreinkben az agrártörténeti kutatásnak állandó támaszává. Még kevesebb figyelemben részesült a tárgyra vonatkozó szovjet szakirodalom.⁶

Ez az elmaradás egyrészt arra vezetett, hogy A kapitalizmus fejlődése Oroszországban egyes megállapításait, pl. a ledolgozási rendszerről szólókat, nem egyszer mechanikusan alkalmaztuk a magyar viszonyokra, nem elemezve kellőképpen az eltéréseket, a magyarországi sajátosságokat. Ez kétségtelenül súlyos hiba volt, de hát többé-kevésbé szükségszerű „gyermekbetegség”, amelyből e téren is kilábolóban van — elmélyedettebb vizsgálódással, többoldalú elemzéssel, árnyaltabb kifejtéssel — marxista történettudományunk.

Kevésbé látszik azonban egyelőre kilábolni — miként ez a tárgyat érintően a közelmúltban lefolyt vitákból is kiderült — az „unius libri” álláspontjából, a csupán A kapitalizmus fejlődése Oroszországban c. műre való támaszkodás álláspontjából, holott ez a mű — roppant tudományos és politikai jelentősége mellett — még korántsem meríti ki Leninnek a cári Oroszország agrárfejlődésére, ill. agrárkérdésére vonatkozó egész, rendkívül gazdag tudományos-elméleti hagyatékát. Ezzel kapcsolatban legalábbis két dolgot semmiképpen sem szabad szem elől téveszteni.

Az egyik: *mi célból* írta Lenin az 1890-es évek végén, tevékenységének viszonylag korai szakaszán, A kapitalizmus fejlődése Oroszországban-t? Mint ismeretes, abból a célból, hogy a narodnyikokkal szemben bebizonyítsa: Oroszország gazdasági fejlődése *sem* valaminő teljesen sajátos, különleges, „speciálisan orosz” út; Oroszországban *is* a gazdasági-társadalmi fejlődésnek Marx által felfedett *általános* törvényszerűségei érvényesülnek; Oroszország *is* a *kapitalista* fejlődés útjára lépett s azon halad előre az 1861. évi reform óta. Tökéletesen természetes, hogy *ezeknek* a tételeknek a bizonyítása kapcsán viszonylag kisebb hangsúlyt nyertek olyan kérdések, mint az orosz fejlődés *sajátosságai*, a tőkés agrárfejlődés *foka* Oroszországban a XIX. század végén, a *feudális maradványok* súlya az orosz falu gazdaságában a századforduló idején.⁷

³ L. pl. a Marxizmus, népiesség, magyarság c. kötetben. Bpest, 1949. (Különösen 239. kk. l.)

⁴ Mérei Gyulának a Századok 1950. évfolyamában közölt cikkére, a Sándor Pál által szerkesztett, 1951-ben megjelent abszolutizmuskori parasztságtörténeti kötetre, a Közgazdaságtudományi Egyetemen kiadott (1950. s a köv. évek) magyar gazdaságtörténeti jegyzetünknek idevágó részére gondolunk, legújabbban pedig Szabad György uradalomtörténeti értekezésére (megj. 1957) stb.

⁵ *Lenin: Az agrárkérdésről. I–II.* Bpest, 1950.

⁶ Kivéve a kapitalista fejlődés kezdőpontját, az 1861. évi parasztreformot illetően, *Niederhauser Emil: A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában c. kandidátusi disszertációjában.*

⁷ Sőt, az említett *alapvető* tételeknek a bizonyításával kapcsolatban Oroszország tőkés fejlődése századforduló körüli fokának bizonyos túlbecsülése is felmerült, ami

A másik — az előbbivel szorosan összefüggő — tény: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban c. műben Lenin még nem is dolgozott a porosz út fogalmával; a porosz utas fejlődésnek — mint a burzsoá agrárfejlődés meghatározott típusának — kategóriáját csak *később* alkotta meg: éppen A kapitalizmus fejlődése Oroszországban második kiadásának előszavában, 1907 júliusában fejtette ki először;⁸ majd A szociáldemokrácia agrárprogramja az 1905—1907-es első orosz forradalomban c. művében, 1907 végén⁹ s Az agrárkérdés Oroszországban a XIX. század végén c. munkájában, 1908-ban¹⁰ jellemezte teljes részletességgel. Módszertanilag rendkívül tanulságos, hogyan tekintett vissza Lenin vagy egy évtized távlatából, egy 1909 december végén írt levelében¹¹ éppen ebből a szempontból A kapitalizmus fejlődése Oroszországban c. művének szerepére és jelentőségére: „Mit igyekezett bebizonyítani és bizonyított be Iljin? Azt, hogy az agrárviszonyok fejlődése Oroszországban kapitalista úton halad *mind* a földesúri, *mind* a parasztgazdaságban, *mind* a »földközösségen« kívül, mind pedig azon belül. Ez az egyik. Hogy ez a fejlődés már *visszavonhatatlanul* meghatározta, hogy nem lehet a fejlődésnek más útja, mint a kapitalista út, *nem* lehetséges másféle osztálycsoportosulás, mint kapitalista osztálycsoportosulás. Ez a második. — Emiatt folyt a vita a narodnyikokkal. Ezt kellett bebizonyítani. Ez be lett bizonyítva. Ez bebizonyított marad.” De — folytatja Lenin —: „Most *más*, további kérdés vetődik fel (és *vetődött fel* az 1905—1907-es évek mozgalma nyomán), amely már *feltételezi* az Iljin által (és természetesen, nemcsak egyedül ő általa) megoldott kérdés megoldását, de amely *nemcsak* ezt tételezi fel, hanem valami többet, valami bonyolultabbat, valami újat is feltételez. Azon

kihatott az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt 1903. évi — a földesurak által a reform végrehajtása során eszközölt „lehasítások” (*опр.зку*) paraszti kézre adásának követelésére szorítókozó — agrárprogramjára. Lenin erre már 1906 márciusában rámutatott A Munkáspárt agrárprogramjának felülvizsgálata c. cikkében (lásd Lenin Művei. 10. k. Bpest, 1954. 173. l.); majd még részletesebben 1907 végén A szociáldemokrácia agrárprogramja az 1905—1907-es első orosz forradalomban c. művében. Utóbbiból idézzük: a „hiba forrása az volt, hogy helyesen állapítottuk meg a fejlődés *irányát*, de helytelenül határoztuk meg a fejlődés *szakaszát*. Az volt a feltevésünk, hogy a tőkés mezőgazdaság elemei már teljesen kialakultak Oroszországban, kialakultak a földesúri gazdaságban is (leszámítva a szolgaságba döntő »lehasított földeket« — innen ered a lehasításokkal kapcsolatos követelés), a parasztgazdaságban is, amely úgy látszott, hogy erős paraszti burzsoáziát választott ki s ezért képtelen a »paraszti agrárforradalomra«. Nem a paraszti agrárforradalomtól való »félelem« szülte a hibás programot, hanem az, hogy *túlbecsültük* az orosz mezőgazdaság tőkés fejlődésének a *mértékét*. A jobbágyság maradványait akkor jelentéktelen részletkérdésnek, az osztásföldön és a földesúri földön folyó tőkés gazdálkodást viszont teljesen megérettnek és megszilárdultnak láttuk. — A forradalom leleplezte ezt a hibát. A fejlődés általunk megállapított irányát igazolta. . . De a jobbágyság maradványai a falun sokkal erősebbeknek bizonyultak, mint mi gondoltuk, előlédzték az egész országra kiterjedő parasztmozgalmat, az egész polgári forradalom próbakövévé tették *ezt* a mozgalmat. . . A hibát úgy kellett kijavítanunk, hogy a *réginek* a mezőgazdasági rendszerben mutatkozó *csökkenvényei* ellen folytatott harc részletfeladata helyébe *az egész régi mezőgazdasági rendszer* elleni harc feladatát állítjuk. A földesúri gazdaság megtisztításának helyébe annak *megsemmisítését* tűztük ki célul.” — (Lenin Művei. 13. k. Bpest, 1954. 296. l. — *Kiemelések* az eredetiben.)

⁸ L. A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Bpest, 1949. 14—16. l.

⁹ L. Lenin Művei. 13. k. 241—245. l.

¹⁰ L. Lenin Művei. 15. k. Bpest, 1955. 133—134. l.

¹¹ A Szkvorcov-Sztyepanovhoz intézett levelet l. Az agrárkérdésről. II. 80—85. l. — (Lenin Művei. 16. k. Bpest, 1955. 113—119. l., kevésbé sikerült fordítást ad.)

a kérdésen *kívül*, amely végleges megoldást és helyes megoldást nyert az 1883—1885 és 1895—1899-es években, a XX. század történelme Oroszországban *egy további* kérdést adott fel nekünk — és mi sem lehet hibásabb elméleti szempontból, mint meghátrálni ez elől a kérdés elől, kitérni előle, elhárítani igyekezni azt a már előbb megoldott kérdésre való hivatkozással. Ez annyit jelentene, mint a második, hogy úgy mondjam: a felsőbb osztály kérdéseit az alsóbb, az első osztály kérdéseire egyszerűsíteni le. Nem szabad megállni a kapitalizmus *általános* kérdésének a megoldásánál akkor, amikor az *új* események (még hozzá világtörténelmi fontosságú események, mint az 1905—1907-es éveké) konkrétabb, közelebbi kérdést vetettek fel — a *kapitalista* agrárfejlődés *két* útja vagy módszere közötti harc kérdését. Amikor a narodnyikokkal harcoltunk annak a bebizonyításáért, hogy ez az út elkerülhetetlenül és visszavonhatatlanul kapitalista út, akkor tökéletesen igazunk volt és minden erőnket, minden figyelmünket *szükségképpen* erre a kérdésre kellett összpontosítanunk: kapitalizmus vagy »népi termelés«. Most azonban ezt a kérdést már *megoldotta* mind az elmélet, mind az élet... és a napirendre egy más, magasabbrendű kérdés került: *a* típusú kapitalizmus vagy *β* típusú kapitalizmus? És szilárd meggyőződésem szerint igaza volt Iljinnek, amikor a könyv második kiadásának előszavában rámutatott arra, hogy belőle a kapitalista agrárfejlődés *két* formájának lehetősége következik és hogy *ezek* történelmi harca még nem fejeződött be.”¹²

De mit jelent mindez? Mindez azt jelenti, hogy a porosz típusú agrárfejlődés kutatójának — teoretikus-módszertani szempontból éppúgy, mint az orosz viszonyok konkrét sajátosságainak ismerete szempontjából — A kapitalizmus fejlődése Oroszországban c. munkán túlmenően Leninnek többi agrárvonatkozású műveit (elsősorban A szociáldemokrácia agrárprogramja az 1905—1907-es első orosz forradalomban s Az agrárkérdés Oroszországban a XIX. század végén c. műveket) is mélyrehatóan tanulmányoznia kell, és nem érheti be a porosz és amerikai út definíciójának egyszerű idézésével, ahogy ez nem ritkán történik; mindez azt jelenti, hogy témánkat illetően sem az volt a baj, mintha túl sokat foglalkoztunk volna marxista elmélettel, elvi kérdésekkel — miként ezt az utóbbi két-három évben meglehetősen gyakran hallhattuk —, hanem éppen ellenkezőleg az, hogy túl keveset, ill. nem eléggé alaposan foglalkoztunk velük.

¹² Lenin tehát a kapitalista agrárfejlődés e két típusát először 1907 júliusában, az említett előszóban fejtette ki, ill. először itt használta a „kapitalista junkergazdaság”, vagyis a porosz út fogalmát. Megelőzőleg, A liberálisok agrárprogramja c. 1905 áprilisában írt cikkében is utalt már, egészen röviden, a kétféle fejlődési vonalra, de itt még — nyilván a dél-itáliai agrárviszonyokra gondolva — „valami olasz típus”-t állított szembe az amerikai típussal. (Lenin Művei. 8. k. Bpest, 1954. 317. l.) — Lenin eszerint 1905 áprilisa és 1907 júliusa között jutott el, a forradalmi évek által felvetett „új kérdést” elemezve, a porosz út meghatározásához. Minthogy Marxnak Elméletek az értéktöbbletről c. műve (K. Kautsky kiadásában, Stuttgartban) 1905-ben jelent meg; minthogy Marx ebben a művében, a földjradékelméletet tárgyalva, az angliai és amerikai fejlődésmenettel éppen a németországit állította szembe; minthogy továbbá Lenin A szociáldemokrácia agrárprogramja az 1905—1907-es első orosz forradalomban c. művében már többször hivatkozott Marx előbb említett könyvére — s többek között éppen az idevonatkozó fejtegetésekre (l. Lenin Művei. 13. k. 277—281. l.) — azt hisszük, jogosan tételezzük fel, hogy Lenin 1905 és 1907 között, Marx említett művének tanulmányozásával kapcsolatban jutott el a porosz típusú fejlődés fogalmának szabatos kifejtéséig és jellemzéséig.

Ehhez képest a következőkben azt tekintjük feladatunknak, hogy Lenin művei, valamint a szovjet szakirodalom alapján megkíséreljük ábrázolni a mezőgazdaság porosz típusú tőkés fejlődésének, ill. szűkebben : a *földesúri* gazdaság tőkés fejlődésének¹³ fő vonásait Oroszországban a XIX. század második felében. Cikkünk keretei természetesen az oroszországi fő vonásoknak is csak rövid felvázolását teszik lehetővé, még kevésbé a hazánk, ill. más országok porosz utas fejlődésével való összehasonlítást. Bizonyos hasonlóságok és különbségek azonban — úgy véljük — így is, kifejtés nélkül is szembeötlenek.¹⁴

I

A jobbágyrendszer bukásának idején Oroszországban — mint Lenin rámutat¹⁵ — a földesurak és a parasztok közötti harc (anélkül persze, hogy az egymással szembenálló felek ennek tudatában lettek volna) objektíve a porosz, ill. az amerikai típusú burzsoá fejlődés feltételeinek megteremtéséért folyt.

Az 1861. évi parasztreform azután a porosz utas fejlődés feltételeit teremtette meg. Hiszen a parasztreform — ugyanakkor, amikor *burzsoá* jellegű reform volt — messzemenően a *földesúri* érdekeket szolgálta : a parasztok egy részét (az „udvarosokat”) teljesen földnélkülivé tették ; a többi paraszt nagy részének földjét jelentős mértékben megcsonkították (részint az „ajándék” vagy „negyedes földek”, általában a „lehasítások” révén) ; a paraszti földek helyének kijelölését teljesen a földesurak belátására bízták, s ezzel tág lehetőséget nyitottak arra, hogy a parasztoknak rossz minőségű, a földesúri földek közé ékelt és fontos tartozékok (legelő, erdő, itató) híján levő földeket juttassanak ; a parasztokat a nekik meghagyott, ill. juttatott földekért (az „ajándékföldeket” kivéve) magas megváltási összeg fizetésére kötelezték ; a megváltási szerződés megkötéséig — amelynek határidejét ugyan csak teljesen a földesurak belátására bízták — a régi (ill. csak valamelyest szabályozott) feudális járadékok szolgáltatására kényszerítették őket („ideiglenesen elkötelezett parasztok”) ; továbbra is fenntartották a rendi jellegű jogi különbséget a földesúri és a paraszti földek között („magántulajdonban levő”, ill. „juttatott” földek), mely utóbbiakkal a parasztok nem rendelkezhettek szabadon (a juttatott földek elidegenítésének tilalma, a faluközösség fenntartása, „egyetemleges felelőssége” és kényszerjellege folytán) stb.¹⁶

¹³ Az oroszországi *parasztagazdaság* tőkés fejlődésének kérdéseire jelen cikkben csak érintőlegesen térünk ki ; a tárgynak külön tanulmányt kívánunk szentelni.

¹⁴ A magyarországi és oroszországi porosz utas agrárfejlődés egyező és eltérő vonásait a XIX. század második felében röviden összefoglaltuk a Közgazdasági Szemle 1958. 1. számában (56—78. l.) megjelent előadásunkban.

¹⁵ L. pl. Lenin Művei. 13. k. 242. l.

¹⁶ A parasztreform értékelésére Lenin számos alkalommal tért ki. (L. pl. Művei. 4. k. Bpest, 1953. 437—438.; 17. k. Bpest, 1955. 71—74., 93—101., 102—111. l. stb.) — A reformmal kapcsolatos rendeletekre l. Крестьянская реформа в России 1861 г. Сборник законодательных актов. Москва. 1954. — A reform modern monografikus feldolgozása : P. A. Зайончковский : Отмена крепостного права в России. Москва, 1954. — A parasztreformról Oroszország egyes vidékein l. Н. Н. Улащик : Подготовка крестьянской реформы 1861. в Лигве и Западной Белоруссии. Исторические Записки. № 33. ; В. Д. Мочалов : Крестьянская реформа в Закавказье. Доклады и сообщения Института Истории АН СССР. 1954. № 3. ; Ф. С. Гуровой : Отмена крепостного права на Урале. Автореферат диссертации на соискание ученой степени д-ра ист. наук. Москва, 1954. stb. — Az oroszországi parasztreformról remélhetőleg rövidesen magyar nyelven is részletes tájékoztatás áll majd rendelkezésre, Niederhauser E. id. kandidátusi értekezésének megjelenésével.

Így azután az 1861. évi parasztreform után fennmaradt a feudális eredetű birtokmegosztás, a földesúri földbirtoklás túlsúlya Oroszországban. Az 1877—78. évi adatok szerint Európai Oroszországban a parasztok, vagyis több mint 10 millió gazdaság, kezén 131 millió gyeszjatyina juttatott föld volt, viszont a magántulajdonosok, kevesebb mint félmillió család, 109 millió gyeszjatyinával rendelkezett; utóbbiakon belül pedig 16 ezer család — túlnyomórészt nemesi földesurak — mindegyike több mint ezer gyeszjatyina földet birtokolt, összesen 65 millió gyeszjatyina terjedelemben; sőt közülük 924 család egyenként több mint tízezer gyeszjatyina földet mondhatott magáénak, összesen 27 millió gyeszjatyina terjedelemben.¹⁷ Az 1905. évi adatok szerint ugyancsak Európai Oroszországban mintegy 13 millió parasztgazdaság kezén 138,8 millió gyeszjatyina juttatott föld volt, viszont kb. $\frac{3}{4}$ milliónyi magántulajdonos 101,7 millió gyeszjatyinával rendelkezett; és pedig a parasztgazdaságok közül több mint 10 millió egyenként legfeljebb 15 gyeszjatyináig menő, összesen alig 73 millió gyeszjatyina földet birtokolt, míg a magánföldtulajdonosok közül nem egészen 28 ezer család — 70%-ban továbbra is nemesi földesúr — egyenként több mint 500 gyeszjatyinát, összesen 62 millió gyeszjatyinát mondhatott magáénak; sőt közülük 699 család mindegyike több mint tízezer gyeszjatyinával, összesen majdnem 21 millió gyeszjatyinával rendelkezett.¹⁸ Mindent egybevéve 1905-ben az oroszországi földbirtokmegosztás egyik pólusát kb. $10\frac{1}{2}$ millió gazdaság — túlnyomórészt paraszti kisbirtok — képezte, összesen kb. 75 millió gyeszjatyina, egyenként átlagban 7 gyeszjatyina földdel; a másik pólusát pedig kevesebb mint 30 ezer birtok — zömében földesúri nagybirtok — összesen kb. 70 millió gyeszjatyina, egyenként átlagban 2300 gyeszjatyina földdel¹⁹

¹⁷ A földbirtokmegosztásra vonatkozó 1877—78. évi adatokat Lenin A falusi szegénységhez c. híres brosrájában ismertette és elemezte. (L. Lenin Művei. 6. k. Bpest, 1953. 389—391. l.) — A magántulajdonban levő és juttatott földön kívül volt még Európai Oroszországban kb. 150 millió gyeszjatyina kincstári föld is, ennek azonban csak igen kis hányada állt mezőgazdasági művelés alatt. — 1 gyeszjatyina = 1,89 kataszt-rális hold.

¹⁸ Az 1905. évi földbirtokstatisztika (Статистика землевладения 1905 г. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. С.-Петербург. 1907) adataival Lenin A szociáldemokrácia agrárprogramja az 1905—1907-es első orosz forradalomban c. műve I. fejezetében, ill. Az agrárkérdés Oroszországban a XIX. század végén I. fejezetében foglalkozott részletesen.

A szövegben idézett adatok, mint 1877—78-ra nézve, most sem foglalják magukba a kincstári földeket. Utóbbiakat is figyelembe véve a három fő birtokcsoport az 1905. évi statisztika szerint a következőképpen viszonylott egymáshoz Európai Oroszországban:

	Millió gyeszjatyinában	%-ban
Paraszti juttatott földek	138,8	35,1
Magántulajdonban levő (főleg földesúri) földek	101,7	25,8
Állami, korona- (= a cári család birtokában lévő), egyházi stb. földek	154,7	39,1

A nagyságkategóriák szerinti megosztásra e birtokcsoportokon belül l. Lenin Művei. 13. k. 224—227.; 15. k. 64—66. l. A magántulajdonban levő földnek a tulajdonosok jogi helyzete, ill. társadalmi állása szerint való megosztásáról utóbb lesz szó.

¹⁹ Vö. Lenin Művei. 18. k. Bpest, 1955. 17—20., 599—600. l. stb.

Ilyen körülmények között a parasztreform utáni időszakban — általában véve — *porosz* típusú agrárfejlődésnek vagyunk tanúi; a döntő túlsúlyban maradt, eddigi jobbagyartató földesúri gazdaságok indultak meg nagy lassan a tőkésé válás útján.

A földesúri gazdaságok mellett a parasztgazdaságok vonalán is megfigyelhető a kapitalista fejlődés a reform utáni évtizedekben; utóbbinak előrehaladását azonban súlyosan gátolta a földesúri földbirtoklás s a jobbagyartató rend mindenféle csökevényének továbbélése. Ezek az akadályok legkevésbé Oroszország déli és délkeleti határvidékein álltak fenn: „... Oroszországnak azokon a vidékein — hangsúlyozta Lenin —, ahol nem volt jobbagság, ahol teljesen vagy elsősorban a szabad paraszt foglalkozott földműveléssel (például a Volgán-túlnak, Újoroszországnak és az Észak-Kaukázusnak a reform utáni időszakban benépesült sztyeppén), a termelőerők fejlődése és a kapitalizmus fejlődése hasonlíthatatlanul gyorsabb volt, mint a hűbériség csökevényeivel megterhelt központban”,²⁰ — ezeken a mezőgazdasági határvidékeken ugyanis az *amerikai* típusú fejlődés volt túlsúlyban.

Az 1861. évi parasztreformmal azonban még nem dőlt el véglegesen a porosz típusú és az amerikai típusú tendenciák küzdelme Oroszországban,²¹ — és pedig nemcsak a határvidékek szűzföldjei miatt (amelyeknek Lenin igen nagy jelentőséget tulajdonított az amerikai típusú fejlődés oroszországi lehetősége szempontjából),²² hanem alapvetően azért, mert az ország mezőgazdasági központját alkotó vidékeken maga a földesúri gazdaság porosz típusú kapitalista fejlődése csak nagyon lassan, nagyon vontatottan haladt előre a reformot követő évtizedekben: nem tudott igazán kibontakozni és megszilárdulni.

Mi volt a földesúri gazdaság tőkés fejlődése különös lassúságának oka Oroszországban?²³ Csupán a legfőbb mozzanatokra kívánunk ezzel kapcsolatban rámutatni.

Mindenekelőtt a *reform előtti* időszakra szükséges visszautalni. Nem bocsátkozhatva természetesen az évszázados történelmi gyökerek vizsgálatába, legalábbis a reformot közvetlenül megelőző évtizedekben kell egy pillantást vetni a földesúri gazdaság állapotára, fejlődési színvonalára az áruterelés, ill. a tőkés viszonyok jelentkezése szempontjából. A kép a hatalmas birodalomban (még ha csupán Európai Oroszországra korlátozódunk is) persze távolról sem egységes, hanem a földrajzi körülmények, a népsűrűség, a (külső és belső) piaci feltételek, a városi-ipari fejlődés stb. különbözősége szerint meglehetősen tarka. A ritka népességű déli határvidéken (sztyeppé-kormány-

²⁰ Lenin Művei. 13. k. 243. l.

²¹ L. pl. Lenin Művei. 16. k. 118. l.

²² L. pl. Lenin Művei. 13. k. 258. l.

²³ A földesúri gazdaság tőkés fejlődése, a junker-típusú agrárfejlődés mindig lassú, vontatott az *amerikai* jellegű, farmer-típusú kapitalizmushoz képest. Ha azonban a porosz utat járt országok fejlődésmenetét *egymással* hasonlítjuk össze — s éppen ehhez kíván a jelen cikk is adaléku szolgálni —, nem érhetjük be a lassúság hangsúlyozásával, azaz a porosz utas országok fejlődése *közös* vonásának hangsúlyozásával — miként erre gyakran szorítkoznak, nemcsak nálunk, de még a szovjet szakirodalomban is (l. pl. Favsztov alább id. disszertációját) —, hanem, ahogy erre Lenin a porosz utat vizsgálva nem egyszer példát mutatott (l. pl. Lenin Művei. 13. k. 441., 19. k. 196–198. l.), a lassúságnak az egyes porosz utas országokban *különböző mértékét* is szemügyre kell vennünk, s igyekeznünk megmagyarázni, miért volt a porosz típusú fejlődés az egyik országban viszonylag kevésbé lassú, a másikban viszonylag lassabb. (A problémát — a porosz utas fejlődés történeti előzményeit illetően — Niederhauser E. id. disszertációjáról szóló opponensi véleményünkben fejtettük ki. L. Századok, 1957. 5–6. szám, 915–916. l.)

zóságokban, Újoroszországban), ahová — mint már említettük — a feudális jobbágytartó viszonyok általában kevésbé terjedtek ki s ahol a kedvező gabonakiviteli lehetőségek serkentőleg hatottak a telepések farmertípusú gazdaságainak fejlődésére; délnyugaton, a Jobbparti Ukrajna kormányzóságaiban, ahol a cukorrépatermelés és feldolgozás a parasztreform előtti időszakban kezdett fontos ágává válni a földesúri gazdálkodásnak; a Baltikumban, amelynek nagybirtokosai régi idő óta nagyméretű árugabonatermelést folytattak döntően külső, nyugat-európai piacokra s jobbágyaikat, porosz minta szerint, de azon a földtől való megfosztás dolgában messze túltéve, már az 1810-es évek végefélé „felszabadították” stb., — már a XIX. század első felében is feltűntek a mezőgazdaság tőkés szervezetének kezdetei, bérmunka s fejlettebb munkaeszközök bevezetésével; az ország belső vidékein azonban a reform előtti időszakban a földesurak, amennyiben jelentősebb méretű saját gazdálkodást folytattak, ezt csaknem kizárólag a jobbágyrobotra alapozták, bérmunkát alig vagy egyáltalán nem alkalmaztak.²⁴ Mármint a földesurak, főleg a (terménypiac szempontjából kevésbé kedvező fekvésű) központi mezőgazdasági kormányzóságokban, a reform utáni időszakban is zömükben a régi gazdálkodási módot akarták továbbfolytatni. Egyrészt — a parasztság differenciálódásának, ill. kiszajátításának a robotgazdálkodás túlsúlya és az újraosztó-arányosító földközösség fennállása által korlátozott menete folytán²⁵ — erre az időre még

²⁴ A földesúri öngazdálkodás mint a барщина-n alapuló, vagyis feudális robotgazdálkodás döntőleg a feketeföldű központi mezőgazdasági kormányzóságokban (s a Középső-Volgavidéken) terjedt ki. A nem feketeföldű központi ipari kormányzóságokban viszonylag kevésbé fejlődött: itt a földesúr inkább оброк-ot (természetbeni s a XIX. század első felében különösen pénzbeli) járadékot szedett jobbágyaitól, azoknak nemcsak mezőgazdasági, hanem — főként — ipari munkája után (kustárpar, de ipari bérmunka is). Túlsúlyban — még hozzá erős túlsúlyban — a robotgazdálkodás volt a parasztreform előestéjén: Európai Oroszország 40 kormányzóságára kiterjedő adatok szerint a jobbágyoknak közel 72%-a volt барщина-ra kötelezve (de még a nem feketeföldű „nagyorosz” kormányzóságokban is több mint 40%-a). — Minderre I. П. И. Лященко: История народного хозяйства СССР. I. 1947. 501. kk. I.; П. А. Хромов: Вопросы экономического развития России в первой половине XIX в. Ученые Записки Московского Университета. Выпуск 130. 9. kk. I.; *Zajoncskovszkij*: i. m. 10. kk. I. stb. (Az említett szerzők jelentős részben И. И. Игнатович: Помещичьи крестьяне накануне освобождения. Изд. 3. Ленинград. 1925 adataira támaszkodnak.) — Az általános képet még plasztikusabbá teszik olyan részletkutatások, mint a Juszupov hercegi családnak Tula kormányzóságban elterült uradalmára vonatkozó alapos monográfia (K. B. Сивков: Очерки по истории крепостного хозяйства и крестьянского движения в России в первой половине XIX века. Москва, 1951). E nagybirtokon — amelyet „tipikusnak lehet tekinteni Oroszország központi övezete ama részére, amely döntőleg Tula, Orel, Rjazán és Kurszk... kormányzóságokat foglalta magában” (i. m. 9—10. l.) — a földesúr saját gazdasága a XIX. század első felében megnövekedett, a gabonaművek tekintetében árutermelő jelleget öltött, — de továbbra is szinte teljesen jobbágyrobottal művelték, bérmunkát csak nagyritkán vettek igénybe. (i. m. 121., 248. l. stb.).

²⁵ A parasztság kiszajátításának, az eredeti tőkefelhalmozás ez alapvető folyamatának erősen korlátozott (a magyarországinál jóval korlátozottabb) menetére a jobbágyreform előtt legújabbán ld. Н. М. Дружинин: Генезис капитализма в России. (Доклады советской делегации на X международный конгрессе историков в Риме) Москва, 1955.; Н. И. Павленко: О некоторых сторонах первоначального накопления в России. Исторические Записки. № 54. 382—419. l.; Научно-теоретическая конференция о первоначальном накоплении в России. Уо. 420—429. l.; М. Д. Курмачева: Обсуждение вопроса о первоначальном накоплении в России. Вопросы Истории. 1955. № 11. 162—167. l. — A parasztság differenciálódására reform előtti időszakban I. Г. И. Бибиков: Расслоение крепостного крестьянства в конце XVIII и начале XIX в. Исторические Записки. № 4. 110—111. l. П. Г. Рындогонский: Расслоение крестьянства и классовая борьба в крепостной вотчине в 20-х годах XIX века. Уо. 146. l.; *Ljascsenko*: i. m. 573—574. l.;

nem alakult ki a „bérmunkához szokott emberek osztálya”, az agrárproletariátus országos viszonylatban és osztályméretekben — jellemző erre nézve közvetlenül a reform utáni években egyes földesuraknak az a kísérlete, hogy nemcsak mezőgazdasági gépeket, hanem munkásokat is külföldről hozattak²⁶ —, másrészt a földesurak zöme éppen nem hajtott végre birtokán számottevő tőkebefektetést a reformot követően: nem tett jelentősebb lépést az irányban, hogy a paraszti mezőgazdasági felszerelést földesúri felszereléssel helyettesítse, hogy a földművelést ne „úri módra”, hanem vállalkozásszerűen szervezze meg.²⁷ Említésre méltó ebből a szempontból, hogy a megváltási összegeket — amelyeknek 75—80%-át az államkincstártól kötvényekben előre megkapták²⁸ — túlnyomórészt elherdálták, s nem gazdaságaik tőkés átalakítására fordították. Ezt a tényt, a reform utáni Oroszország agrárviszonyaival foglalkozva, Marx is hangsúlyozta: az orosz földesurakról többször jegyezte meg, hogy „elfecsérelték”, „elzabálták” („verfressen”) a váltásösszegeket.²⁹ Nem kevésbé figyelemre méltó az a körülmény, hogy a földbirtokaikra felvett jelzálogkölesönöket, különösen a Nemesi Bank nyújtotta hiteleket — utóbbiak összege 1885-től, a bank alapításától 1905-ig, tehát csupán két évtized alatt 2,2 milliárd aranyrubelre ment fel, 34,5 millió geszjatyina föld megterhelésével — mint a gazdasági szakirodalom kimutatta, rendszerint ugyancsak nem a termelésbe fektették, hanem főleg improduktív, pazarló fogyasztásra fordították.³⁰

Ugyanakkor a földesuraknak lehetőségük is nyílt arra — éppen a földesúri földbirtoklás fennmaradása, a reform során eszközölt „lehasítások”, a paraszti földek megcsonkítása és a földesúri földek közé ékeltsége, a parasztnak az obscsinához való kötöttsége stb. folytán, vagyis mivel a reform csupán

Szököv: i. m. 203, 245. l. stb. Megjegyzendő, hogy a Baltikumban vagy Ukrajna több vidékén a parasztság differenciálódása és kisajátítása is nagyobb mértékben haladt előre, mint a „nagyorosz” mezőgazdasági kormányzóságokban. L. pl. *Zajoncskowszkij:* i. m. 23—35. l.; *Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР.* Москва, 1954. 19, 29. l.

²⁶ Vö. *Lenin:* A kapitalizmus fejlődése Oroszországban, 183—184. l.

²⁷ Vö. *Lenin:* uo.

²⁸ Az állam, magáravállalva a „megváltási művelet” lebonyolítását, a váltásösszeg 80%-ának (ill. ha a telek nagyságát megegyezéssel csökkentették, csak 75%-ának) erejéig 5%-kal kamatozó állami kötelezvényeket bocsátott a földesurak rendelkezésére. Ezt az összeget a parasztok 49 év alatt, évi 6% mellett tartoztak az államnak megtéríteni. A váltásösszeg 20 (25)%-át a parasztok előzetesen voltak kötelesek megfizetni, — kivéve, ha a földesúr által egyoldalúan követelt megváltásról volt szó, mely esetben a váltás e része alól mentesültek. — L. *Kresztyanzskaja reforma...* 99. kk. l.; *Zajoncskowszkij:* i. m. 128—130. l.

²⁹ *Lásd P. П. Коношная:* Новые рукописи К. Маркса о России. Коммунист. 1955. № 14. 65. l.

³⁰ A reform utáni időben gyorsan nőtt a nemesi birtok jelzálogeladódósodása: 1878-ban már 448 millió rubelre rúgott és 12,5 millió geszjatyinára terjedt ki. 1885-ben azután a cári kormányzat életre hívta a Nemesi Földbankot, kifejezetten abból a célból, hogy a nemesi földesuraknak kedvező feltételű hiteleket nyújtson. A Nemesi bank már fennállásának első két évében 140 millió rubel kölcsönt folyósított 3,9 millió geszjatyina földre; 1905-ben pedig a nemesi birtokoknak a különböző kormányzóságokban immár 30—80%-a volt jelzáloggal megterhelve, de akadt olyan kormányzóság is, ahol egyenesen 96%-a. Az állam a földesuraknak juttatott hatalmas összegeket a parasztság rendkívül súlyos adókizsákmányolásából fedezte. — *Minderre I. П. И. Ляценко:* История народного хозяйства СССР. II. 1948. 87—88. l.; *C. М. Дубровский:* О предпосылках крестьянского революционного движения 1905—1907 годов. Вопросы Истории. 1955. № 6. 19. l. stb. — A Nemesi Bank, a hitelezés mellett, magas áron történő földeladáshoz segítette a nemesi birtokosokat. Erről l. később.

aláásta, de nem semmisítette meg a robotrendszer³¹ — hogy a régi gazdálkodási módot, némi változtatással, továbbfolytassák^{31a}: a parasztoktól továbbra is a robotnak, ill. a többi feudális járadékformáknak megfelelő szolgáltatásokat csikarjanak ki. Nem is szólva az „ideiglenesen elkötelezett parasztokról”, a földesurak — mint Lenin műveiből eléggé ismeretes — a leigázó ledolgozási rendszerhez, a jobbágyi robotgazdálkodás egyenes folytatásához folyamodtak, amikor a parasztok egyes, megélhetésükhöz nélkülözhetetlenül szükséges földdaraboknak, legelőknak, itatóknak stb. használata fejében, vagy más előzetes természetbeni, esetleg pénzbeni juttatás fejében saját felszerelésükkel művelték a földesúri földet, akárcsak a jobbágyi rend idején; hogy a földesurak a zsaroló felesbérlet rendszeréhez folyamodtak, amikor a parasztok a földesúri föld használatáért a termés felét kitevő szolgáltatással tartoztak, ami a feudális *terményjára*dék továbbélésével volt egyértelmű; hogy a földesurak a kiuzsorázó kishaszonbérlet rendszeréhez folyamodtak, amikor a parasztok igen magas pénzösszeget voltak kénytelenek fizetni a földesúri földek kis darabjainak bérletéért, ami a feudális *pénzjára*dék maradványát jelentette.³² Mindezekben az esetekben a földesúr továbbra sem mint kapitalista mezőgazdasági vállalkozó állt a parasztokkal szemben, hanem mint a kizsákmányolás leigázó, kapitalizmuselőtti módszereinek fenntartója. S hogy e kapitalizmuselőtti módszerek milyen előnyök voltak a részére, mennyire nem tették kifizetődővé a számára — persze kevésbé kedvező piaci feltételek és árviszonyok mellett — a tőkés gazdálkodásra való áttérést, arról csupán annyit, hogy ledolgozásnál-részesbérletnél a munkaerő két-háromszor kevesebbe került, mint tőkés szegődtes esetén; a kisbérlet pénzbeli díja pedig rendkívüli mértékben megnövekedett a reform utáni időszakban: 1861-től 1905-ig

³¹ Vö. *Lenin*: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. 184. l.

^{31a} Érdemes megemlíteni, hogy a legnagyobb birtokosok közül számosan erre a gazdálkodási módra már a reform előtti években felkészültek. Amikor az 1850-es években egyre nyilvánvalóbbá lett a fordulat közeledése, akkor a Juszupovok éppúgy, mint a Seremetovok, Voroncovok, Golicinok stb. „elébevégyva a reformnak” nem a tőkés gazdálkodásra való áttérést, hanem a saját gazdaság felszámolását és az urasági földek zsaroló feltételek mellett parasztok számára való bérbeadását választották (l. *Szivkov*: i. m. 121—122., 249. l. stb.).

³² A magyar gazdaságtörténeti kutatás még nem vet eléggé számot azzal a ténnyel, hogy a kapitalizmuselőtti kizsákmányolási módszerek továbbélése nem merül ki a szoros értelemben vett ledolgozással, sőt még a feles (harmados stb.) bérlettel sem, hanem idetartozik a kisparaszi pénzberlet, a zsaroló feltételű kishaszonbérlet is. „Figyelemre méltó — írja erről Lenin —, hogy az orosz ledolgozási rendszer formáinak óriási sokfélesége, a földbérlet haszonbérének különböző formái stb. *teljes egészükben* feltalálhatók a kapitalizmuselőtti mezőgazdaság alapvető formáinál, amelyeket Marx a Tőke III. kötetének 47. fejezetében sorolt fel: ... 1. a ledolgozási járadékot; 2. a termékjáradékot vagy természetbeni járadékot és 3. a pénzjáradékot. Ezért egészen természetes, hogy Marx éppen az orosz adatokat akarta felhasználni földjáradékról szóló fejtegetésének illusztrálására.” (A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. 189. l. lábjegyzet) Vö. *P. П. Колюшая*: К. Маркс и Ф. Энгельс об историческом развитии России. История СССР. 1958. № 3. 24—30. l. — Ilyen módon Lenin a ledolgozási rendszer kifejezést kétféle értelemben használja: szűkebben, mint „a szó szoros értelmében vett ledolgozás”-t (uo. 184. l.), s tágabb értelemben, a kapitalizmuselőtti járadék mindhárom formájának összefoglaló megjelölésére. A felesbérletbe és kisbérletbe adott földesúri földeket pl. „jobbágyi alapon” megművelt földek gyanánt jellemzi, s a vonatkozó adatokból általában a ledolgozási rendszer fejlődéstgátló szerepére von le következtetést. (Lenin Művei. 15. k. 79—80. l.) — Ennek figyelembevételével kell vizsgálni Magyarországon is a ledolgozási rendszernek, a kapitalizmuselőtti formák maradványainak problematikáját, — annál is inkább, mivel a mi 1848-as forradalmi törvényeink jóval messzebb mentek a feudalizmus felszámolásában, mint az 1861-es oroszországi parasztreform.

átlagban háromszorosára, egyes vidékeken pedig — ahol a parasztságot különösen súlyos földínség sújtotta — egyenesen ötszörösére-tízszeresére szökkent fel,³³ — a földesúrnak uzorajáradékot biztosítva.

S végül: 1861 után is fennmaradt „a jobbágyrendszer leghatalmasabb és legaljasabb maradványa, a cári önkényuralom”,³⁴ — tehát egy olyan politikai felépítmény, amely teljes erővel, rendkívül kiterjedt rendőri és hivatalnoki apparátussal védelmezte az alapban meglévő súlyos feudális maradványokat: nemcsak a földesúri földbirtoklást, hanem a kapitalizmuselőtti kizsákmányolási módszerek továbbélését, a paraszti tömegek kiuzsorázását és féljobbágyi leigázását. Ha a parasztreform utáni évtizedben, 1863 és 1874 között végre is hajtottak bizonyos változtatásokat a felépítményben, burzsoá irányú reformokat az államszervezetben (zemsztvo-, városi reform stb.), ezek lényegében „ártalmatlanok” voltak a cári abszolutizmusra nézve, s csakhamar, a 80—90-es években beköszöntő politikai reakció időszakában még ezeket is nagyrészt visszacsinálták a feudálisok ún. ellenreformjai, amelyek közül több közvetlenül a parasztság feletti földesúri hatalom megszilárdítását szolgálta.³⁵ A parasztság a jobbágyrendszer megszüntetése után is, a századforduló idején is, elemi polgárjogoknak híján levő, elnyomott rend maradt, amely a földesurak és a cári hatóságok önkényének volt kiszolgáltatva s az adótehernek csaknem egész súlyát viselte.

Íme, a fő mozzanatok, amelyek előidézték a földesúri gazdaság tőkés fejlődésének, a porosz típusú agrárfejlődésnek különös lassúságát, vontatottságát a reformutáni Oroszországban. Mindezek a mozzanatok pedig arra vezethetők vissza, hogy a kapitalista korszak kezdete, a porosz utas tőkés fejlődés kiindulópontja Oroszországban *nem forradalom, hanem reform* volt, méghozzá olyan reform, amelyet a cári abszolutizmus, ill. *robotgazdálkodást folytató s ezt jelentős részükben továbbra is fenntartani törekvő földesurak hajtottak végre*. S itt nemcsak a „reform és nem forradalom” szembeállítás kell hangsúlyoznunk

³³ Arra nézve, hogy ledolgozásnál, részesbérletnél a munka díjazása rendszerint a felét sem érte el a tőkés elszegődés alapján fizetett béreknek, l. *Lenin*: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. 191—194. l. — Ami a pénzzel fizetett kisparaszti bérletet illeti, Lenin nemcsak elvileg-fogalmilag különítette ezt el igen élesen a tőkés jellegű (pl. gazdag-paraszti) bérlettel, hanem konkrét adatok hosszú során mutatta ki az előbbinek leigázó, zsaroló, jobbágyi jellegét: a gyeszjatyinánkénti bérleti díj 5—10 gyeszjatyinán aluli kisbérletnél 3—4-szerre magasabb volt, mint 20—30 vagy még több gyeszjatyina bérlete esetén (l. pl. uo. 64. l.). — Különös szemléletességgel nyilvánult ez meg olyan — gyakran előforduló — esetekben, amikor gazdagparasztok nagyobb birtokrészeket vettek bérbé földesuraktól, de nem maguk fogták művelés alá, hanem kis parcellákban 3—4-szerre drágábban „albérlébe” adták szegényparasztoknak. Poltava és Harkov kormányzóságban pl. a századforduló idején gyeszjatyinánként 4—6 rubelért bérelt földeket 10—15—20 rubel bérleti díj ellenében adtak tovább. (L. Исторические Записки. № 38. 159. l.) — A kishaszonbérleti díjemelkedésére a reform utáni időszakban általában l. pl. Dubrovskij: i. m. 19. l.; Rjazán kormányzóságban: Исторические Записки. № 49. 138. l.; Csernyigov kormányzóságban: uo. 167. l. stb.

³⁴ Lenin Művei. 6. k. Bpest, 1953. 145. l.

³⁵ 1886-ban korlátozták a parasztesalád földbirtokának felosztását; 1889-ben a paraszti önkormányzatot teljesen a nemesi zemsztvo-főnök bürokratikus önkényének szolgáltatták ki; 1893-ban korlátozták az obscsina újrafelosztását, megtiltották a paraszti juttatott föld, „mint elidegeníthetetlen rendi földalap”, elzalogosítását és eladását, gyakorlatilag lehetetlenné tették annak határidő előtti megváltását stb. Utóbb a feudálisok napirendre tűzték a parasztokra vonatkozó egész törvényhozás általános revízióját, — erre azonban a forradalmi válság érlelődése a századforduló idején már nem hagyott időt.

— ami az Oroszország és például Magyarország között fennálló fő különbséget fejezi ki —, hanem azt is, hogy zömükben robotgazdálkodást folytató földesurakról volt szó, szemben például Poroszországgal, ahol a reformot jóval korábban olyan földesurak hajtották végre, akik már megelőzően jelentős részben bér munkával is dolgoztattak, tehát nem a robotgazdálkodást akarták továbbfolytatni, hanem a tőkés gazdálkodást — persze lassú fokozatossággal — kiterjeszteni.³⁶

2

A jobbágyrendszer megszüntetése persze ilyen körülmények között is jelentékeny fejlődés kiindulópontja volt az orosz mezőgazdaságban is. A parasztreformot követő évtizedekben megnövekedett a mezőgazdasági termények vetésterülete, emelkedtek a terméseredmények, fejlődtek a mezőgazdaság termelőerői.

Ami a gabonaneműek termelését illeti, Lenin értékes táblázatot állított össze erre vonatkozólag a hivatalos statisztikai kiadványok alapján az 1860-as évek közepétől az 1900-as évek elejéig Európai Oroszország 50 kormányzóságára nézve.³⁷ Ebből kitűnően az adott időszakban a gabonaneműek és a burgonya együttes vetésterülete 72,2 millió csetvertyről 103,5 millió csetvertyre nőtt, tehát 43%-kal, együttes tiszta (a vetőmag levonása után maradó) hozama pedig 152,8 millió csetvertyről 396,5 millióra, tehát 159%-kal. Ezek az adatok nemcsak a terméseredmények növekedését mutatják, hanem a termésátlagok emelkedését, vagyis a mezőgazdasági munka termelékeny-

³⁶ A kelet-német agrárviszonyokra a jobbágyfelszabadítás időszakában legújabbban I. *Gerhard Heitz*: Zur Diskussion über Gutsherrschaft und Bauernlegen in Mecklenburg. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. 1957. N° 2. 278—296. I. és *Johannes Nichtweiss*: Einige Bemerkungen zum Artikel von G. Heitz. Uo. 1957. N° 4. 804—817. I. — Hadd idézzük csupán utóbbinak záró megállapítását: „... a gazdasági szükségletek a földesurat arra ösztönözték, hogy már vagy húsz évvel a jobbágyság megszüntetése előtt olyan gazdálkodási formára térjen, amely a régi feudális robotgazdaságtól immár bizony nagyon eltávolodott s amelynél a parasztok részvétele a minimumra süllyedt.”

³⁷ A táblázat a következő (I. *Lenin*: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. 246. l.):

Időszak	Népesség (millió fő)	Gabonaneműek + burgonya		Burgonya		Tiszta hozam egy lakosra		
		vetés- terület e	tiszta hozama	vetés- területe	tiszta hozama	gabona- neműekből	burgonya- ból	együtt
		(millió csetvertyben)*				(csetvertyben)*		
1864—1866	61,4	72,2	152,8	6,9	17,0	2,21	0,27	2,48
1870—1879	69,8	75,6	211,3	8,7	30,4	2,59	0,43	3,02
1883—1887	81,7	80,3	255,2	10,8	36,2	2,68	0,44	3,12
1885—1894	86,3	92,6	265,2	16,5	44,3	2,57	0,50	3,07
1900—1905	107,6	103,5	396,5	24,9	93,9	2,81	0,87	3,68

* 1 csetverty = 209,7 liter. — Súlymértékre való átszámítását illetően l. később.

ségének emelkedését is,³⁸ hiszen a hozam jóval nagyobb arányban növekedett, mint a vetésterület. Másrészt mivel a népesség ugyanez idő alatt 61,4 millió főről 107,6 millióra, vagyis 75,2%-kal szaporodott, tehát mintegy kétszer kisebb mértékben, mint a gabonaneműek és a burgonya együttes tiszta hozama, azért az 1 főre jutó gabona + burgonya termelés a szóban forgó négy évtizedben 48,4%-os emelkedést ért el.

Hasonlóképpen tanulságos az a táblázat, amelyet Ljascsenko állított össze a XIX. század utolsó 15—20 évére szóló pontosabb statisztikai adatok alapján a gabonaneműek vetésterületének és hozamának alakulására Európai Oroszország 50 kormányzóságában.³⁹ Eszerint a múlt századnak csupán utolsó másfél évtizedében a jelzett területen a gabonaneműek vetésterülete mintegy 4 millió gyeszjatyinával, 7%-kal gyarapodott, hozamuk viszont csaknem 500 millió puddal, közel 22%-kal emelkedett. A növekedés a búzánál és árpánál volt a legnagyobb mérvű, bár a rozs és a zab túlsúlya továbbra is fennmaradt.⁴⁰

Ha végül az 50 kormányzóságon kívül számbavesszük Európai és Ázsiai Oroszország egyéb területeit is, kiderül, hogy az egész orosz birodalomban az

³⁸ Lenin ezzel kapcsolatban arra is figyelmeztet, hogy „a mezőgazdasági termeléssel foglalkozó lakosság részaránya a szóban forgó időben állandóan csökkent annak következtében, hogy a mezőgazdaságból a kereskedelem és az ipar elvonta a lakosságot, valamint azért, mert a parasztok Európai Oroszországból elvándoroltak.” (I. m. 247. l.) A mezőgazdasági népesség arányszáma Oroszországban 1859-ben 94,3%-ot tett ki, 1897-ben már csak 87,4%-ot, 1911-ben pedig 86,1%-ot. A mezőgazdasági népességnek a reformutáni Oroszországban azonban csak az arányszáma csökkent, *abszolút* száma nőtt, — de kisebb mértékben mint a gabonaneműek, ill. általában a mezőgazdasági termények termés-eredménye. (Vö. П. А. Хромов: Экономическое развитие России в XIX—XX вехах. Москва, 1950. 163—164. l.)

³⁹ A táblázat — amely a vetésterületet millió gyeszjatyinában, a hozamot millió pudban* adja meg — az alantiakat tartalmazza (l. Ljascsenko: i. m. II. 73. l.):

Év	Az összes gabonaneműek	A búza	A rozs	Az árpa	A zab
	vetésterülete				
1881	59,0	10,7	23,2	4,6	12,9
1883—1887	59,9	10,7	23,9	4,6	12,9
1889—1895	60,4	12,0	22,8	5,8	12,3
1896—1900	64,1	13,7	23,4	6,4	13,4
	h o z a m a				
1886—1890	2243,9	351,8	970,5	183,0	519,4
1891—1895	2497,6	457,6	993,4	279,1	531,9
1896—1900	2734,9	500,8	1090,0	274,7	595,4

* 1 pud = 16,38 kg.

⁴⁰ A vetésterületet tekintve a rozs 36,5%-kal, a zab 20,9%-kal, a búza 21,3%-kal, az árpa 10%-kal részesedett, a terméshozamot tekintve pedig a rozs 39,8%-kal, a zab 21,7%-kal, a búza 18,3%-kal, az árpa 10%-kal volt képviselve.

összes gabonaneműek terméseredménye az 1860-as évek közepétől az 1890-es évek végéig 1,9—2 milliárd pudról kb. 3,3 milliárd pudra nőtt, tehát mintegy 65—70%-kal emelkedett,⁴¹ ami kétségtelen eredménye az adott időszaknak.

A gabonaneműekre vonatkozó adatok azonban még korántsem nyújtanak teljes képet az orosz mezőgazdaság termelőerőinek jobbágyreform utáni fejlődéséről. Ez a fejlődés ugyanis — a gabonahozam megnövekedésén túlmenően — a mezőgazdasági termelés új ágainak kialakulásában, ill. eddig jelentéktelen szerepet játszó termelési ágak kibontakozásában⁴² jutott kifejezésre: abban, hogy a burgonya, cukorrépa, dohány stb. termelése nagyobb ütemben növekedett, mint a szemesterményeké.⁴³

A burgonyatermelés emelkedését már Lenin idézett táblázata is megvilágítja. Ebből láthatóan az 1860-as évek közepétől az 1900-as évek elejéig Európai Oroszország 50 kormányzóságában a burgonya vetésterülete 6,9 millió csetvertyről 24,9 millió csetvertyre, tehát 265%-kal nőtt meg, tiszta hozama viszont 17 millió csetvertyről 93,9 millió csetvertyre, tehát egyenesen 452%-kal emelkedett.⁴⁴ Egyrészt jelentősen megnőtt a burgonya szerepe a népelelmezésben, másrészt rohamosan növekedett ipari feldolgozása: a szeszfőzés céljára felhasznált burgonya mennyisége 1867-től 1896—97-ig 6,9 millió pudról 102 millió pudra, a keményítőtermelés egy negyedszázad alatt több mint 10-szeresére ugrott fel.⁴⁵

A burgonyáénál is nagyobb arányban növekedett ezekben az évtizedekben a cukorrépa termelése. Vetésterülete, amely az 1860-as években kb. 100 ezer gyeszjatyinára ment, 1900-ban már több mint 478 ezer gyeszjatyinát tett ki, tehát 378%-kal emelkedett; az iparilag feldolgozott cukorrépa mennyisége 41 millió pudról már a 90-es évek második felében 350 millió pudra, vagyis több mint 750%-kal szökött fel. E két arányszám egybevetése is világosan mutatja a termésátlagoknak, ill. ami ezekben kifejezésre jut: a munka termelékenységének növekedését.⁴⁶

Eléggé jelentős fejlődésnek vagyunk tanúi más ipari növényeknél is. A lentermeléssel nyert rost mennyiségét a 60-as évek végén kb. 12 millió pudra becsülték, a 90-es évek közepén viszont már Európai Oroszország 50 kormányzóságában 26 millió pud lenrostot termeltek:⁴⁷ a növekedés 116%-os. Dohányból az 1860-as évek közepén kb. 32 ezer gyeszjatyináról mintegy

⁴¹ *Ljascsenko*: i. m. II. 74. l.; *Hromov*: i. m. 163. l.

⁴² Hogy a reform idején, ill. az azt közvetlenül követő időszakban milyen jelentéktelen szerepet játszottak az orosz mezőgazdaságban az egyéb, nem gabonanemű termények, néhány adattal szemléltetjük. Míg a vetésterület 97%-át gabonaneműek foglalták le, az összes többi terményekre csak 3% jutott: burgonyára kb. 1,5 millió gyeszjatyina, lenre 800 ezer, kenderre 500 ezer, cukorrépára 212 ezer, dohányra 41 ezer gyeszjatyina stb. — Ю. Э. Янсон: Сравнительная статистика России и западно-европейских государств (С.-Петербург, 1880) c. műve alapján közli *Ljascsenko*: i. m. II. 66—67. l. — Vö. *Szivkov*: i. m. 124., 249. l.

⁴³ Annak ellenére, hogy a reform utáni időszakban a szemestermelés volt az orosz mezőgazdaság uralkodó irányzata. — Erre nézve ld. *Ljascsenko*: i. m. II., 67., 70—72. l.

⁴⁴ Az egy főre jutó burgonyatermelés ezenközben 222%-kal nőtt.

⁴⁵ *Lenin*: i. m. 286., 291. l. — A keményítőgyártás gyors fejlődését a textilipar egyre nagyobb szükséglete váltotta ki.

⁴⁶ *Lenin*: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. 287—288. l.

⁴⁷ *Lenin*: i. m. 278. l. — A lentermelés növekedése utóbb erősen lelassult, a gyapottermelés előretérése miatt. A termelt lenrost mennyisége az 1910-es évek első felében még mindig csak 26,5 millió pud körül mozgott, amikor a gyapottermelés már a 38 millió pudot is meghaladta. — *Hromov*: i. m. 170. l.

1,9 millió pud, már az 1880-as években vagy 50 ezer gyeszjatyináról 4 millió pud termést takarítottak be:⁴⁸ a termelés emelkedése 110%. Gyarapodott a len-, kender-, napraforgómagból történő étolajtermelés, a konyha- és gyümölcs-kertészet is stb.⁴⁹

Mindezek az adatok — hangsúlyozza Lenin — nem egyszerűen a földművelésnek, hanem a *piacra termelő* földművelésnek a fejlődését tükrözik, nem egyszerűen a mezőgazdasági termelésnek, hanem az *árutermelésnek* a növekedését. Előrehaladt a társadalmi munkamegosztás, növekedett a kereskedelmi és ipari népesség aránya a földműves lakosság rovására, de fokozódott magának a földművelésnek a specializálódása is, — mindezt a termények egyre nagyobb része került piacra, sodródott az áruforgalomba. Igen jellemző ebből a szempontból, a földművelés specializálódása, a piacra termelő mezőgazdaság gyarapodása szempontjából: a különböző mezőgazdasági övezetek elkülönülése a reformutáni orosz fejlődésben.⁵⁰ A gabona s az ipari növények — az előbbieken ismertetett növekvő — termelésének jelentős része a birodalom egy-egy vidékén, egy-egy övezetében összpontosult, amelynek azután fontos szerepe volt a hatalmas ország belső piacának ellátásában, sőt — egyes terményeknél — a külföldre való szállításban is. A piacra termelő gabonagazdaság övezete Európai Oroszország déli és délkeleti határvidékét, az újoroszországi és a volgántúli sztyeppe-kormányzóságokat foglalta magában; nagy mennyiségben vittek innen gabonát a központi ipari kormányzóságokba, valamint Európa nyugatabbra eső országaiba: „csak a belső és külső piac szoros kapcsolata folytán haladhatott oly gyorsan előre ezeknek a vidékeknek a gazdasági fejlődése.”⁵¹ A cukorrépa-termelés, ill. cukorgyártás fő övezetét a délnyugati kormányzóságok alkották;⁵² a lentermelés övezete Pszkov és néhány más nem feketeföldű kormányzóságra terjedt ki:⁵³ egyre növekvő mennyiségben szállítottak innen lent külföldre is, ugyanakkor, amikor mind nagyobb tömege érkezett ide a gabonának és lisztnek. Ha a burgonyatermelés és a szeszfőzés kivált a balti, nyugati és középső feketeföldű kormányzóságokban terjedt el, a dohánytermelés főleg a déli határvidék kormányzóságaiban haladt előre nagy gyorsasággal, a konyhakertészet pedig leginkább a városok környékén, gyári és kereskedelmi telepek körül,⁵⁴ különös figyelmet érdemel a piaci jellegű állattenyésztés övezete, amely az északi ipari, különösen a főváros-környéki kormányzóságokat ölelte fel s a tejgazdaság, ill. az állattenyésztés termékeinek feldolgozása irányában fejlődött.⁵⁵

A másik — az előbbivel szorosan összefüggő — mozzanat, amelyet Lenin az oroszországi mezőgazdaság 1861 utáni fejlődésével kapcsolatban kimutat és kiemel: a *tőkésedés* folyamata, a *kapitalista* mezőgazdaság kialakulásának folyamata. Hiszen éppen az árutermelés előrehaladása s ezzel

⁴⁸ Lenin: i. m. 297. l.

⁴⁹ Lenin: i. m. 295–296., 300–307. l. stb.

⁵⁰ Minderre részletesen l. Lenin: i. m. 248 kk. l.

⁵¹ Uo. 252. l.

⁵² Uo. 287. l. — Elsősorban a Jobbparti Ukrajna kormányzóságairól (Kiev, Volhinia, Podolszk) van szó.

⁵³ A nemfeketeföld övezetre jutott a len egész vetésterületének jóval több mint a fele. — Uo. 278–283. l.

⁵⁴ Uo. 285–286., 297., 301. l.

⁵⁵ Uo. 256 kk. l. — Pétervár, Jaroszlavl és Moszkva kormányzóságokat kell itt kiemelniük.

kapcsolatban a parasztság felbomlása⁵⁶ az a talaj, amely a tőkés viszonyokat megteremti és kiszélesíti, a parasztagazdaságban s a földesúri gazdaságban egyaránt, fokozatosan visszaszorítva a ledolgozást, ill. általában a kapitalizmus előtti kizsákmányolási módszereket, szükségessé téve és létrehozva a termelőerők növekedésének teret engedő kapitalista termelési viszonyokat. Hogy ez a folyamat megindult és előrehaladt a reform utáni orosz falu életében, mutatja a gépek alkalmazásának növekedése a mezőgazdaságban: míg az 1870-es évek derekán egész Európai Oroszország mezőgazdaságában mindössze 1351 gőzgépet számláltak, addig az 1900-as évek elején már 12—17 ezret,⁵⁷ s különösképpen a bérmunkások számának növekedése a mezőgazdaságban: ez a szám az 1890-es években mintegy 3,5 millióra rugott,⁵⁸ — ennek megfelelően megindult és előrehaladt a ledolgozási rendszer visszaszorulása s a tőkés rendszer által való felváltása. Utóbbira nézve rendkívül tanulságos az a táblázat, amelyet a rendelkezésre álló statisztikai adatok, ill. Annyenszkij műve alapján Lenin állított össze a kétféle rendszer elterjedtségére nézve a XIX. század végén.⁵⁹ Eszerint Európai Oroszország 43 kormányzósága közül 19-ben már a tőkés rendszer volt túlsúlyban, viszont 17-ben még a ledolgozási rendszer és 7-ben a (ledolgozást és tőkés gazdálkodást egybekapcsoló) vegyes rendszer.

Az előadott tények — amelyeket még nagy bőséggel lehetne kiegészíteni^{59a} — meggyőzően bizonyítják az orosz mezőgazdaság 1861 utáni fejlődését; mi több: e fejlődés árutermelő jellegét, kapitalista útját-irányát. Kevésbé elégségesek azonban az ismertetett adatok ahhoz, hogy lemérhessük rajtuk az oroszországi mezőgazdaság tőkés fejlődésének *fokát* a XIX—XX. század fordulóján, holott ez is feltétlenül szükséges.

Utóbbi kérdéssel kapcsolatban először is arra kell utalnunk, hogy az orosz mezőgazdaságot a reform utáni évtizedekben, fejlődése ellenére, a rossz termésű, sőt egyenesen az ínséges évek szerfölötti gyakorisága jellemezte. Akárcsak a XIX. század első felében,⁶⁰ a parasztreform utáni évtizedekben is úgyszólván minden évben volt részleges, kb. három évenként közepes, mintegy öt évenként nagy, kb. tíz évenként pedig különleges erejű éhínség. Igen súlyos ínség sújtott 1875-ben, 1880-ban, 1883-ban, 1891-ben, 1902-ben, 1905-ben.⁶¹ Már Marx felfigyelt a rossz termésű évek oly sűrű ismétlődésére Oroszország-

⁵⁶ A parasztság felbomlásának folyamatát Oroszországban a XIX. század második felében nem jelen cikkben, hanem a parasztagazdaság tőkés fejlődéséről szólóban kívánjuk tárgyalni. Ott fogjuk szemügyre venni az oroszországi agrárproletariátus összetételét és sajátosságait is.

⁵⁷ *Lenin*: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. 219. l. — A mezőgazdasági gépek termelésének növekedése mellett erősen emelkedett a gépbehozatal is: a behozott gépek értéke már az 1893—1896. években több mint hatszoros volt az 1869—1872. évekhez képest. — Uo. 212. l.

⁵⁸ Uo. 233. l. — Vö.: A. M. Пачкратова: Пролетаризация крестьянства и ее роль в формировании промышленного пролетариата России (60—90-е годы XIX в.) Исторические Записки. № 54. 202. l.

⁵⁹ Uo. 186. l. — A ledolgozási rendszer fogalma természetesen itt is szélesebb értelemben veendő.

^{59a} Többek között E. C. Карнаухова: Размещение сельского хозяйства России в период капитализма. 1860—1914 гг. (Москва, 1951) alapján, amely mű elsősorban a piacra termelő mezőgazdaság övezeteinek fejlődésével foglalkozik s a kapitalizmus fejlődése Oroszországban idevágó anyagát kibővíti 1914-ig, részben 1918-ig menő adatokkal.

⁶⁰ L. pl. *Ljascsenko*: i. m. I. 522. l.

⁶¹ L. pl. *Dubrowszkij*: i. m. 23. l.

ban;⁶² Engels a 90-es évek elejének ínségével kapcsolatban hangsúlyozta, hogy az nem véletlen jelenség, hanem Oroszország szociális-gazdasági viszonyaiból fakad;⁶³ Lenin pedig rámutatott, hogy itt alapvetően a jobbágyrendszer igen súlyos maradványainak hatásáról van szó, amelyek erősen korlátozták a mezőgazdasági termelés növekedését, a földművesmunka termelékenységének emelkedését.⁶⁴

Milyen főbb tényekben jutott kifejezésre a feudalizmus maradványainak a termelőerők fejlődését fékező hatása a reform utáni orosz mezőgazdaságban?

Kifejezésre jutott mindenekelőtt abban, hogy a vetésterület megnövekedése ellenére Oroszország hatalmas kiterjedésű földjének még a XX. század elején is csak viszonylag kis része volt mezőgazdasági használatban, — nagy része terméketlen vagy szűzföld maradt. Az ország területe csaknem 2 milliárd gyeszjatyinát tett ki, de csupán 1 milliárd 146 millió volt nyilvántartva és felmérve, s ebből is alig 470 millió gyeszjatyina mezőgazdaságilag hasznosítva.⁶⁵ Éles kontrasztban áll ez az amerikai fejlődéssel, ahol éppen a kapitalizmus szabad, a megelőző formák csökevényeitől nem gátolt, rohamos előrehaladása következtében a XX. század elejére nagyjában s egészében kimerült a szabad földalap s a mezőgazdaságilag hasznosítható földek túlnyomó része művelés alá került.⁶⁶

Kifejezésre jutott abban, hogy a terméseredmények megnövekedése ellenére a termésátlagok még a XIX. század végén is igen alacsony szinten mozogtak. Hromov táblázatát közöl néhány gabonafajta termésátlagairól Európai Oroszországban az 1883—1900 években.⁶⁷ Ha az ebben szereplő adatokat átszámítjuk a nálunk használatos mértékegységekre, kiderül, hogy az őszi búza termésátlaga katasztrális holdanként csupán kb. 3,9 mázsára rúgott a magántulajdonban levő és kb. 3,4 mázsára a paraszti földeken, a tavaszi búzáé 3,4, ill. 2,9 mázsára, a rozsaé 4,1, ill. 3,4 mázsára, a zabé 5,8, ill. 4,8 mázsára.⁶⁸ A táblázatból kivilágó ama tény, hogy a magántulajdonban levő,

⁶² L. Marx levelét Danyielszonhoz 1881-ben. — *Marx — Engels*: Válogatott levelek. Bpest, 1950. 399—400. l.

⁶³ L. Engels levelét Danyielszonhoz 1892-ben. — Uo. 519. l.

⁶⁴ L. pl. Lenin Művei. 17. k. 448—449., 518—519. l.; 19. k. 185—186. l.

⁶⁵ Ebből szántó 135 millió, kaszáló 34,4 millió, erdő 300 millió gyeszjatyina. — L. Leninnek — Propokovics és Mertvago munkája alapján készített — táblázatát. (Lenin Művei. 13. k. 252., ill. 15. k. 71. l.) — Vö. Janszon munkájának 1875-re vonatkozó adataival. (L. *Ljascsenko*: i. m. II. 66. l.)

⁶⁶ L. pl. *H. U. Faulkner*: Amerikanische Wirtschaftsgeschichte. Dresden, 1929. II. 82—83. l.

⁶⁷ *Hromov*: i. m. 161. l. (Свод статистических сведений по сельскому хозяйству России к концу XIX в., вып. I. 1902. 122. l. alapján.) — A táblázat a következőket mondja:

	A rozs	Az őszi búza	A tavaszi búza	A zab
	Átlagtermése csetvertyben gyeszjatyinánként			
Magántulajdonosoknál	6,0	5,75	5,0	8,5
Parasztoknál	5,0	5,0	4,25	7,0

⁶⁸ Az átszámítás kulcsaül Hromovnak az az adata szolgált, amely szerint az orosz birodalomban az 1864—66. években a gabonaművek terméseredménye 240,7 millió csetvertyet, vagyis kb. 1,9 milliárd pudot tett ki. (I. m. 163. l.)

tehát többségükben földesúri földek hozama felülmúlta a paraszti földekét, — egészen természetes: következett egyrészt a reform során juttatott paraszti földek rosszabb minőségéből, másrészt rosszabb megmunkálásából, a nyomorúságos parasztgazdaság hiányosságaiból.⁶⁹ Az a körülmény viszont, hogy ez a különbség eléggé mérsékelte volt — $\frac{1}{2}$ –1 mázsára ment csupán katasztrális holdanként —, arra vall, hogy a földesúri földek megmunkálása sem volt sokkal különb, — éppen azért, mert jelentős részben még a XIX. század végén sem nagyüzemi-tőkés módon folyt, hanem kapitalizmuselőtti módon: paraszti ledolgozás, felesbérlet, ill. kishaszonbérlet keretében.⁷⁰ A termés-átlagoknak — a magántulajdonban levő s a paraszti juttatott földeket egyaránt jellemző — igen alacsony oroszországi színvonalára⁷¹ éles fényt vet, ha összehasonlítjuk őket a pedig távolról sem élenjáró magyar mezőgazdaság megfelelő adataival: hazánkban kb. ugyanebben az időközben, a XIX. század utolsó másfél évtizedében a búza termésátlaga katasztrális holdanként 6,93 mázsára, a rozsé 5,96 mázsára, a zabé 5,6 mázsára rúgott.⁷²

A jobbágyság maradványainak fejlődést gátló hatása kifejezésre jutott abban is, hogy a mezőgazdasági termények hozamának jelentősebb emelkedése

⁶⁹ L. pl. Lenin Művei. 15. k. 68–69. l.

⁷⁰ Lenin a Nyiznyij-Novgorod kormányzóság gorbatovi kerületének általános adatai alapján rendkívül érdekes táblázatot állított fel arra nézve, hogyan függött a terméshozam — a rozs terméshozama — a termelési viszonyoktól a XIX. századvégi orosz mezőgazdaságban. Eszerint a különböző talajminőségek átlagát véve, a paraszti juttatott földön gyeszjatinánként 54 pud termett, — a földesúri földön urasági vetés, urasági felszereléssel való megművelés és bérmunka alkalmazása esetén 66 pud, — viszont ugyancsak földesúri földön felesbérlet esetén csak 50, kisbérlet esetén csupán 45 pud. „Vagyis — fűzi hozzá — a jobbággyi alapon (feles bérlet és kisbérlet) megmunkált földesúri földek terméshozama alacsonyabb, mint a juttatott földeké! Ez óriási jelentőségű tény, mert megeáforhatatlanul bizonyítja, hogy Oroszország mezőgazdasági elmaradottságának, az egész nemzetgazdaság tespedésének és a földműves világszerte sehol sem tapasztalt szorongatott helyzetének fő és alapvető oka a ledolgozási rendszer, vagyis a jobbággyaság egyenes csökevénye... A feles és a bérelt földek hihetetlenül alacsony termés-eredménye a munkarendszer, az »úrdolga« következménye.” — (Lenin: Az agrárkérdésről. II. 22. l. Kiemelések az eredetiben). — (Lenin Művei. 15. k. 79. l. kevésbé sikerült fordítást ad.) — Lenin Szimbirszk kormányzóság egyik nagybirtokáról is közöl hasonló adatokat. Eszerint itt tőkés művelésben egy gyeszjatinán 60 pud búza, 74 pud zab és 90 pud rozs termett, feles bérletben pedig csupán 28, 50, ill. 58 pud. (Uo. II. 2! ill. 15. k. 78. l.)

⁷¹ Az oroszországi termésátlagokat illetően összehasonlításul még a következő adatokat említjük fel: A parasztreform előtti időszakban a gabonaneműek átlagtermése hozzávetőleges számítás szerint gyeszjatinánként 30–35 pudra rúgott. (Ljascsenko: i. m. I. 522. l. — Vö. Hromov: i. m. 18–20. l.) — Az 1870-es években a Juszipov hercegi családnak Tula, Orel és Rjazán kormányzóságban elterült birtokain a rozs átlagtermése 52,6 pudra, a zabé 63 pudra ment fel, ugyanakkor a megfelelő kormányzósági termés-átlagok csupán 39, ill. 44 pudot értek el. (Г. А. Фавстов: Капиталистическая эволюция помещичьего хозяйства центрально-черноземных районов России в пореформенный период. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата ист. наук. Москва, 1954. 8. l.) — A XIX. század utolsó két évtizedében Szarátov kormányzóságban paraszti földön a rozs gyeszjatinánkénti átlagtermése 43, a zabé 34 pud körül mozgott. (Исторические Записки. № 52. 187–188. l.) — A századforduló táján Poltava kormányzóságban a rozs gyeszjatinánkénti termésátlaga földesúri birtokon 64, paraszti földön csak 49 pudot tett ki, a búzáé 60, ill. 46–48 pudot, a kölesé 57, ill. 29 pudot. (Исторические Записки. № 38. 159. l.) — Az 1909–1913. években Ukrajnában a termésátlagok — hektáronként mázsában — így alakultak: rozs 9,8; árpa 9,3; őszi búza 10,4; tavaszi búza 7,0; zab 10,7; köles 9,9; kukorica (1913) 11,2. (Народне господарство УРСР. Киев. 1935. 245. l. alapján közli: Ocserki... 56. l.)

⁷² L. pl. A Magyar Szent Korona Országainak 1901–1915. évi mezőgazdasági termelése. Bpest, 1924. 44. kk. 1.

a reform utáni évtizedekben korántsem jellemezte *egész* Oroszország mezőgazdaságát, hanem csak egyes *vidékeket*, a fentebbiekben már ismertetett piacra termelő övezeteket; másutt csak csekély emelkedés, stagnálás vagy éppen visszaesés mutatkozott. A gabonatermelés növekedése fő részben Európai Oroszország déli és délkeleti határvidékeinek javára irandó,⁷³ ahol a mezőgazdaság gyorsan, amerikaiás módon fejlődött, — ugyanakkor, amikor a feudalizmus maradványaitól súlyosan terhelt mezőgazdasági központban a gabonatermelés alig vagy egyáltalán nem növekedett. Jellemző ebből a szempontból, hogy míg az 1860—70-es években még a középső feketeföldű kormányzóságok jártak élen a gabonatermelésben, addig az 1880-as évektől átengedték az elsőbbséget a sztyeppe- és alsóvolgai kormányzóságoknak. A Lenin által összeállított táblázat szerint⁷⁴ a gabonaneműek egy főre eső tiszta hozama az 1860-as évek közepétől az 1880-as évek közepéig a déli sztyeppe-kormányzóságokban 63,6%-kal, a volgai és volgántúli kormányzóságokban is 58%-kal emelkedett, viszont a középső feketeföldű kormányzóságokban 1,2%-kal csökkent.⁷⁵ Így azután csupán a déli és délkeleti kormányzóságokban volt gabonafelesleg, Európai Oroszország mind az 50 kormányzóságát számítva viszont gabonahiány, amely Dubrovskij adatai szerint fejenként 3,4 pudot tett ki.⁷⁶ A gabonatermelés alakulására vonatkozó tények tehát a tőkés agrárfejlődés *két útjának* különbségét⁷⁷ juttatják világosan kifejezésre a reformutáni orosz mezőgazdaságon belül: az amerikai típusú fejlődés fölényét a hűbériség csökkenvénytől korlátozott porosz típusú fejlődéssel szemben.⁷⁸

⁷³ Már a 80-as években az itteni 8 kormányzóságból (Herszon, Besszarábia, Tauria, Don, Jekatyerinoszláv, Szarátov, Szamára és Orenburg) került ki az Európai Oroszország 50 kormányzóságában kimutatott gabonahozamok több mint negyed része. — Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. 250. l.

⁷⁴ I. m. 251. l.

⁷⁵ Még élesebben nyilvánult meg ez az irányzat a következő évtizedekben. Míg az egész orosz birodalomban a gabonaneműek egy főre eső tiszta hozama az 1864—1866. évektől az 1909—1913. évekig 26,4%-kal nőtt, addig a déli sztyeppe-kormányzóságokban (Besszarábia, Herszon, Jekatyerinoszláv, Tauria, Don) 169,2%-kal emelkedett, — viszont a középső feketeföld övezethez tartozó Tula, Rjazán, Orel, Kurszk, Tambov, Penza, Csernyigov kormányzóságokban 13,1%-kal csökkent. — L. E. C. *Карнаухова*: Колхозное производство в годы Отечественной войны. 1947. 26—27. l.

⁷⁶ A gabonafelesleg a sztyeppei Ukrajnában fejenként 18 pudra, a keleti kormányzóságokban 5,2 pudra, a délkeletiekben 4,5 pudra rúgott. A gabonahiány viszont az északi tenger melléken fejenként 10,5 pud, a központi-ipari körzetben 9,2 pud, az északkeletiben 4,2 pud, az északnyugatiban 7,5 pud körül mozgott. — *Dubrovskij*: i. m. 23. l. — *Vö.*: *Карнаухова*: i. m. (1951) 92—98. l.

⁷⁷ Szükséges még rámutatni arra a különbségre is, hogy míg a határvidékeken a vetésterület kiterjesztése új földek művelés alá vonásával történt s a farmer-típusú tőkés gazdálkodás kibontakozásához vezetett, addig a központban a rétek és legelők területének rovására történt s az itt uralkodó, alacsony termelékenységű háromnyomásos gazdálkodás további kiszélesedését vonta maga után. Említésre méltó az is, hogy míg délen és keleten a vetésterület megnövekedése a búza és az árpa javára ment, addig a központban a rozs javára. — *Vö.* *Ljascsenko*: i. m. II. 71. l.

⁷⁸ Lenin erre már A kapitalizmus fejlődése Oroszországban c. művében rámutatott, holott ekkor — mint erről fentebb már szó esett —, még nem fejtette ki a porosz és az amerikai típusú fejlődés fogalmait. „A tárgyalt terület mezőgazdasági termelése hatalmas növekedésének ez az érdekes ténye azzal magyarázható, hogy a sztyeppe határvidékek a reformutáni időszakban a központi, régen benépesült Európai Oroszország *gyarmatai* voltak. A szabad föld bősége az áttelepülők óriási áradatát vonzotta ide, akik azután gyorsan bővítették a vetésterületet... Ezek a leghababban fejlődő gyarmatok mutatják nekünk, hogy milyen viszonyoknak lehetett volna és kellett volna kialakulniuk Oroszország többi részében is, ha a reformelőtti élet számos maradványa a kapitalizmus fejlődését fel nem tartóztatta volna.” — I. m. 251—256. l. (*Kiemelés az eredetiben*)

Ha a gabonatermelés vizsgálata az amerikai és a porosz típusú fejlődés közötti különbséget világítja meg Oroszország XIX. századvégi mezőgazdaságában, akkor a többi termelési ágak területi megoszlásának tanulmányozása immár részben a porosz típusú fejlődésen belüli különbségekre vet fényt: a földesúri gazdaság tőkés fejlődési fokának különbségeire, — részben a parasztgazdaság tőkés fejlődési fokának különbségeire a hatalmas ország egyes vidékein. A mezőgazdasági termelés egyéb ágai ugyanis Oroszországnak éppen olyan területein összpontosultak, piacra termelő övezetük éppen olyan vidékekre esett, ahol a földesúri gazdaság tőkés fejlődése viszonylag előrehaladott színvonalat ért el a XIX. század végére: súlypontja már — általában — áttevődött a ledolgozásról, ill. a kapitalizmuselőtti formákról a tőkés rendszerre; vagy ahol — ez volt persze a ritkább eset — a parasztgazdaság tőkés fejlődése számára, a földesúri földbirtoklás túlsúlya mellett is, viszonylag kedvezőbb feltételek nyíltak. Így a cukorrépatermelés és cukorgyártás elsősorban a délnyugati kormányzóságok *kapitalizálódó nagybirtokain* hódított teret, amiként a burgonyából stb. való szeszlőzés is túlnyomórészt a *tőkés jelleget öltő nemesi birtokok* vállalkozásaként fejlődött. A piacra termelő állattenyésztés és tejgazdaság övezetét a nemfeketeföldű, többek közt az ipari kormányzóságokban egyfelől „*ésszerűsített*” *földesúri gazdaságok*, másfelől a *parasztgazdaság „haladó áramlatai”* jellemezték. A lentermelés fejlődése a „lendús” Pszkov és más nemfeketeföldű kormányzóságokban, a konyhakertészet gyarapodása Pétervár, Moszkva és Jaroszlávl kormányzóságokban főként a *parasztgazdaság tőkés fejlődéséhez* kapcsolódott.⁷⁹ Stb.

Az előadottakkal teljes összhangban levő képet nyerünk, ha részletesebb elemzésébe bocsátkozunk Lenin ama már említett táblázatának, amely a tőkés rendszer, ill. a ledolgozási rendszer elterjedtségére vonatkozik európai Oroszország 43 kormányzóságában a XIX. század végén.⁸⁰ Kiderül, hogy a tőkés gazdálkodás előtérbe nyomulása — a központi *ipari* kormányzóságokon (Pétervár, Moszkva és Jaroszlávl) kívül — 6 sztyeppekormányzóságban (Herszon, Tauria, Besszarábia, Jekatyerinoszláv, Don, ill. Szarátov), vagyis az amerikaias fejlődés által jellemzett *déli és délkeleti határvidékeken*, továbbá

⁷⁹ Minderre l. — Leninnek a piacratermelő övezetekkel kapcsolatban fentebb már idézett helyein kívül — *Ljascsenko*: i. m. II. 74—75., 86. l.; *Hromov*: i. m. 169—170. l.; *Ocserki*... 55. l. stb.

⁸⁰ A táblázat a következőt tartalmazza: (l. *Lenin*: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. 186., ill. *Lenin Művei*. 15. k. 77. l.)

	A kormányzóságok száma			A gabonaneműek és a burgonya vetésterülete magánbirtokon 1000 gyeszjatyinában
	a feketeföld övezetben	a nem-feketeföld övezetben	összesen	
I. Kormányzóságok, amelyekben a tőkés rendszer van túlsúlyban	9	10	19	7 407
II. Kormányzóságok, amelyekben a vegyes rendszer van túlsúlyban	3	4	7	2 222
III. Kormányzóságok, amelyekben a ledolgozási rendszer van túlsúlyban	12	5	17	6 281
Összesen :	24	19	43	15 910

3 délnyugati (Kiev, Volhinia és Podolszk), 4 nyugati (Minszk, Grodnó, Vilna, Kovnó) és 3 balti kormányzóságban, egyszóval a (porosz úton előrehaladottabb) piaci szempontból kedvezőbb helyzetben levő *nyugati határvidékeken* állapítható meg; viszont Oroszország *belsejében* nyugatról keletnek haladva a ledolgozási, ill. a vegyes rendszer uralma által jellemzett kormányzóságok széles övezete lelhető fel.⁸¹ Annak ellenére tehát, hogy a táblázatba felvett 43 kormányzóság⁸² összességén belül a tőkés rendszer némi minimális előnyt mutatott fel a ledolgozási rendszerrel szemben (19 : 17), éppen a *tisztán orosz kormányzóságokban*, ill. a *feketeföld övezetben* a ledolgozási rendszer feltétlenül túlsúlyban maradt. „Emellett fontos megemlítenünk — fűzi hozzá Lenin az előbbi megállapításhoz Az agrárkérdés Oroszországban a XIX. század végén c. művében —, hogy az I. csoportban (tőkés rendszer) éppen a földművelő központi terület szempontjából nem jellegzetes vidékek szerepelnek: a balti, a délnyugati (cukorrépatermelő vidék), valamint a déli kormányzóságok és a két fővárosi kormányzóság.”⁸³

S amit az elemzett táblázat tömörítve mutat, azt a konkrét részletadatok garmadája igazolja: a ledolgozás, ill. általában a kapitalizmuselőtti kizsákmányolási módszerek rendkívül nagy mértékű továbbélését a reformutáni orosz falu gazdaságában, különösen az ország központi vidékein, mind a XIX. század végéig—XX. század elejéig. Csupán egynéhányat tudunk itt megemlíteni.

Rjazán kormányzóságban Mihajlovó kerület Voloszovka nevű falujának parasztjai arról panaszkodtak 1906-ban, hogy a falu földjét minden oldalról körülfogja Gagarin herceg birtoka: ott van az már alig 5 ölnyire a pajtákától; úgy ülnek hát — mondották —, mint valami kosárban, még a baromfit sem tudják kiengedni. A parasztok, akiknek átlagban csak 3/8 gyeszjatyina föld jutott, a hercegtől oly feltétellel béreltek 50 gyeszjatyina legelőt, hogy annak fejében 100 gyeszjatyina urasági szántót művelnek meg saját eszközeik-

⁸¹ A II. csoportba (a vegyes rendszer túlsúlya) tartoztak: Vityebszk, Mogiljov, Szmolenszk, Kaluga, Voronyezs, Poltava és Harkov kormányzóságok; végül a III. csoportba (a ledolgozási rendszer túlsúlya): Pszkov, Tver, Novgorod, Kosztroma, Csernyigov, Orel, Kurszk, Tula, Rjazán, Vlagyimir, Tambov, Penza, Nyizsnyij Novgorod, Kazán, Szimbirszk, Szamára, Ufa kormányzóságok. — Szemléletes kartogramot ad erről *Karnauhova*: i. m. (1951) 59. l.

⁸² A táblázat értékelésénél — amint erre Lenin is utal (i. h. lábjegyzet) — nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Európai Oroszország 50 kormányzósága közül nem szerepel benne Archangelszk, Vologda, Olonyec, Vjatka, Perm, Orenburg és Asztrahán kormányzóság. Ezekre ugyan Európai Oroszországnak 1883—1887-ben 16 472 000 gyeszjatyinára rugó magánföldtulajdonú vetésterületéből elég kevés, csak 562 000 gyeszjatyina jutott; viszont többségükben elmaradott mezőgazdaságú területekről lévén szó, számításbavételük a ledolgozási rendszer arányát növelné.

⁸³ Kétségtelen, hogy a táblázat értékelésében magánál Lennél is bizonyos hangsúlyváltozás történt az 1890-es évek vége és az 1905—1907-es forradalom időszaka között. A kapitalizmus fejlődése Oroszországban c. műben a táblázatot a következő értékelés követi: „Eszerint, míg a tisztán orosz kormányzóságokban túlsúlyban van a ledolgozási rendszer, Európai Oroszország egészét tekintve ma a földesúri gazdaság tőkés rendszerét keu túlsúlyban levőnek elismernünk.” (I. m. 187. l.) Az agrárkérdés Oroszországban a XIX. század végén c. műben pedig: „A feketeföld övezetben tehát a ledolgozás feltétlenül túlsúlyban van, bár ha a táblázatba felvett 43 kormányzóság összességét vesszük, háttérbe szorul. Emellett fontos megemlítenünk, hogy az I. csoportban (tőkés rendszer) éppen a földművelő központi terület szempontjából nem jellegzetes vidékek szerepelnek. . .” (Lenin Művei. 15. k. 78. l.). E hangsúlyváltozás okára vonatkozólag l. a bevezetőben mondottakat.

kel.⁸⁴ Voronyezs kormányzóságban az osztrogozsi kerület Jevsztratovka nevű helységének parasztjai 1899 júniusában arra kérték a földesurat : adjon bérbe nekik 50 gyeszjatyina rétet s minden gyeszjatyináért kétannyi urasági földről fogják a termést betakarítani. A földesúr azonban nem két, hanem három gyeszjatyina betakarítását követelte.⁸⁵ — Poltava és Harkov kormányzóságban a századforduló körül a ledolgozás igen elterjedt formája volt 2 gyeszjatyina földesúri föld termésének learatása 1 gyeszjatyina használatára ellenében. Nem ment ritkaságszámba azonban az ennél súlyosabb feltételű ledolgozás sem. A konsztantyinográdi kerületben például 1 gyeszjatyina bérletéért a parasztok kétakkora urasági földön nemcsak aratni tartoztak, hanem a termést beszállítani is ; a kerülethez tartozó Makszimovka falu parasztjaitól — akik igen súlyos földszükében szenvedtek — 1 gyeszjatyina ellenében 2 gyeszjatyina szántását, vetését, aratását, valamint a termés beszállítását követelték meg ; Fjodorovka faluban, ahol 1902-ben 60 főre csupán 49 gyeszjatyina föld jutott, a parasztok 1 gyeszjatyina bérletéért 3 hold urasági vetést takarítottak be, s amikor azt kérték a földesúrtól, hogy ne ilyen súlyos ledolgozás, hanem pénzfizetés ellenében adjon bérbe számukra földet, mindig elutasításra találtak. A poltavai kerületben 1 gyeszjatyina szántó használatáért ugyancsak 3 gyeszjatyinán teljesítettek ledolgozást. Hasonlóan súlyos feltételek mellett kényszerültek a parasztok legelőt bérelni. A bérleti díj egyes helyeken 18 rubelre rugott, avagy pl. 30 gyeszjatyina legelő bérért 60 gyeszjatyina urasági föld learatása s a termés beszállítása tette ki.⁸⁶ — Szarátov kormányzóságban — amely pedig a századforduló idején már a tőkés rendszer túlsúlya által jellemzett kormányzóságokhoz tartozott — a ledolgozós művelésnek még mindig nagyon sok esetével találkozunk, különösen azokban a kerületekben, ahol a legtöbb földesúri latifundium terpeszkedett. A paraszti földbérleteknek kb. 23%-át ledolgozás ellenében vállalták, s mintegy 50%-ánál kapcsolódott össze a ledolgozás a haszonbér egyéb formáival. Hogy milyen súlyos földesúri zsarolásról volt szó, élesen példázza az atkari kerülethez tartozó Nyikolajevka falu parasztjainak esete. Legelőbérlet fejében — 1905. évi állapotról van szó — arra kötelezték magukat, hogy elvetnek, megművelnek és learatnak 30 gyeszjatyina tavaszi búzát és 30 gyeszjatyina rozsot, kétszer felszántanak és behorognálnak 30 gyeszjatyina ugart, emellett vetnek még 30 gyeszjatyina rozsot, fűvet kaszálnak a folyóparton, új kerítést készítenek a gazdaságnak, vágznak az erdőben s befuvaroznak 50 köböl tüzfát és még egyéb munkákat is elvégeznek. Ezenfelül jóelőre magukra vállaltak bárminő büntetést arra az esetre, ha nem dolgoznak gondosan, vagy ha nem jelennek meg időre a munkában, továbbá a perkötségek viselését az esetben, ha a híroság elé kerül a dolog.⁸⁷ A példák felsorolását hosszan folytathatnók.

Így most már igen fontos szempontból közelítettük meg annak a kérdésnek a megválaszolását, amely a reformutáni orosz mezőgazdaság kapitalista jellegű fejlődésének bizonyítása után merült fel : hogy ti. milyen *fokot* ért el ez a fejlődés a kapitalizmus útján a századfordulóig. Hadd válaszoljunk magá-

⁸⁴ В. И. Попов : Крестьянское движение в Рязанской губернии в революции 1905—1907 гг. Исторические Записки. № 49. 138. l.

⁸⁵ Л. И. Емелях : Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г. Исторические Записки. № 38. 154—155. l.

⁸⁶ Уо. 160—163. l.

⁸⁷ В. М. Гохлернер : Крестьянское движение в Саратовской губернии в годы первой русской революции. Исторические Записки. № 52. 187, 196. l.

nak Leninnek a szavaival: „A hűbéri burokból kinövő új gazdasági szervezet: a piacra termelő mezőgazdaság és a kapitalizmus. A földesúri gazdaság gazdasági szerkezete, amennyiben nem a ledolgozási rendszeren, nem az osztás-földön gazdálkodó paraszt személyes kiszolgáltatottságán alapul, egészen világosan tőkés vonásokat mutat... A földesúri gazdaság magasabb színvonalú, *amennyiben* tőkés módon gazdálkodnak benne. S éppen az a lényeg, hogy ez az »amennyiben« a XIX. század végén az ország központi vidékein még mindig meghagyta a gazdaság uralkodó rendszereként a ledolgozós rendszert.”⁸⁸

Lenin elemzései ugyanakkor lehetővé teszik, hogy ne csak Oroszország különböző *vidékei* (központ, határvidékek stb.) szempontjából, hanem — persze az előbbivel kapcsolatban — a földesúri birtok különböző *nagyságkategóriái* szempontjából is megközelítsük a problémát. Utóbbi szempontból különös fontossága van annak a táblázatnak, amelyet Lenin az 1905. évre vonatkozó s 1907-ben megjelent statisztika adatai alapján állított fel a földbirtokmegoszlásra vonatkozóan Európai Oroszország 50 kormányzóságában s amely a fő birtokcsoportok alapvető gazdasági jellemzését is nyújtja.⁸⁹ Ebből kitűnőleg a *capitalista* viszonyok előnyomulása főként a 20—500 *gyeszjatyina* terjedelmű (vagyis kerekén 1000 holdon *aluli*) birtokkategóriára volt jellemző, míg az 500 *gyeszjatyinán felüli nagybirtokok* — márpedig ezek maguk is összesen nem kevesebb, mint 70 millió gyeszjatyinát tettek ki — zömükben „*feudális latifundiumok*” (крепстническия латифундии) maradtak, a féljobbágyi függésen alapuló kizsákmányolási módszerek uralmával.

Ami a 20—500 gyeszjatyina terjedelmű birtokokat illeti, erre nézve először is utalnunk kell arra a fontos tényre, hogy a parasztreform utáni évtizedekben a nemesi földesurak részéről növekvő mértékű birtokeladásra került sor. A nemesség a reform idején még 77,8 millió gyeszjatyina magántulajdonú földet tartott kezében, 1877-ben 73,1 milliót, 1887-ben 68,3 milliót, 1905-ben viszont már csak 53,2 milliót, vagyis a nemesi földmagántulajdon a szóban

⁸⁸ Lenin Művei. 15. k. 130., 138. l. — *Kiemelés az eredetiben.*

⁸⁹ A táblázat (l. Lenin Művei. 13. k. 229.; 15. k. 70. l.) így fest:

	Birtokok		Átlagban birtokonként gyesz.
	száma millióban	területe mill. gyesz.	
a) A feudális kizsákmányolás által tönkretett parasztság (15 gyesz.-ig)	10,5	75,0	7,0
b) Középparasztság (15—20 gyesz.)	1,0	15,0	15,0
c) Paraszti burzsoázia és tőkés földbirtok (20—500 gyesz.)	1,5	70,0	46,7
d) Feudális latifundiumok (500 gyesz. felül)	0,03	70,0	2333,0
Összesen :	13,03	230,0	17,6
Nagyság szerint nem csoportosított földbirtok	—	50,0	—
Végösszeg :	13,03	280,0	21,4

forgó időközben közel 25 millió gyeszjatyinával csökkent.⁹⁰ Ilyen körülmények között — habár a nemesség maradt továbbra is, a XX. század elejére is, a legfőbb földmagántulajdonos⁹¹ — mellette egyre jelentősebbé vált a parasz-
tok (természetesen döntően gazdagparasztk), kereskedők és polgárok⁹² részese-
dedése a magántulajdonú földből,⁹³ persze túlnyomóan éppen az 500 gyeszja-
tyináig terjedő birtokkategóriában.⁹⁴

A földesúri földek egy részének eladása s ezáltal a nemesi nagybirtok bizonyos mértékű feladarabolódása éppen a kizsákmányolás kapitalizmus előtti formáiról a tőkés kizsákmányolásra való átmenetet közvetítette:⁹⁵ ezeken a gazdagparasztk, kereskedők, polgárok által *megvásárolt* magántulajdonú földeken (valamint az általuk *bérelt* magántulajdonú földeken) a mezőgazdaság *tőkés* formái váltak uralkodóvá. A *nemesi* földmagántulajdon mellett tehát kialakult s a reform utáni évtizedekben megnövekedett a *tőkés* — gazdagparaszti, kereskedői, polgári — *földmagántulajdon*⁹⁶ (valamint a *tőkés bérlet*),⁹⁷ főleg éppen az 500 holdig terjedő birtokkategóriában.

E birtokkategóriának egy részét persze továbbra is *nemesek* földmagántulajdona tette ki, — annál is inkább, mert a nemesi földek vásárlói között, parasztk, kereskedők és polgárok mellett, maguk a nemesek is szép számmal szerepeltek.⁹⁸ Éppen ebbe a birtokkategóriába tartozott azoknak a földesúri gazdaságoknak a zöme, amelyek az 1861-et követő időszakban maguk is előre haladtak a tőkésé válás útján; amelyek a junker-típusú kapitalizmus legfej-

⁹⁰ Az adatokra l. Lenin Művei. 15. k. 63. l., valamint *Hromov*: i. m. 159., *Dubrovcszkij*: i. m. 19. l. — A nemesi magánföldtulajdon esőkkénésének kezdeteire, a XVIII—XIX. század fordulóján, a nem-nemesi (kereskedői, paraszti, polgári) magánföldtulajdon kialakulásának rendkívüli lassúságára a reform *előtti* időszakban vö. *K. B. Сивцов*: Важный этап в переходе от феодального к буржуазному землевладению в России. Вопросы Истории. 1958. № 3. 24—43. l.

⁹¹ Az egyéni kézben levő 85,9 millió gyeszjatyina magánföldtulajdonnak 61,9%-ával 1905-ben is a nemesek rendelkeztek. — *Lenin*: uo. — Tanulmányos kartogrammal szemlélteti a nemesi földmagántulajdon súlyát 1905-ben *Karnaikova*: i. m. (1951) 57. l.

⁹² Мешанин-ок: az orosz társadalomnak a reform utáni időszakban is fennmaradt rendi csoportja.

⁹³ A kereskedők (és „tisztéletbeli polgárok”) 1877-től 1905-ig 9,8 millió gyeszjatyináról, vagyis 10,7%-ról 12,9 millió gyeszjatyinára, vagyis 15%-ra növelték részese-
désüket az egyéni kézben levő magántulajdonú földből; a мешанин-ок 1,9 millió gyeszjatyináról (2,1%) 3,8 millió gyeszjatyinára (4,4%). Ezeknél is nagyobb arányban nőtt a parasztk földmagántulajdona. Utóbbiak 1877-ben az egyéni kézben levő magántulajdonú földnek csak 6,3%-át bírták: 5,8 millió gyeszjatyinát, 1905-ben viszont már 15,4%-át: 13,2 millió gyeszjatyinát. Ehhez járult még a társaságok kezén levő magántulajdonú földben való részesedésük. — *L. Lenin*: uo.; *Hromov*: i. m. 156—157. l.; *Ljascsenko*: i. m. II. 80—81. l. — A nemesi földesurak mellett feltűntek s erősödtek a „koszosok”.

⁹⁴ A nemesek részéről történő földeladásoknál az egy ügyletre eső átlagos földbirtoknagyság 224,9 gyeszjatyinát tett ki. — *Ljascsenko*: i. m. II. 85. l.

⁹⁵ Vö. *Dubrovcszkij*: i. m. 19—20. l.

⁹⁶ *L. pl. Ljascsenko*: i. m. II. 61—62. l.; *Hromov*: i. m. 157. l.; *Dubrovcszkij*: i. m. 19. l.

⁹⁷ A tőkés bérlet kérdésére — amennyire a rendelkezésre álló adatok engedik — a parasztagazdaság tőkés fejlődését tárgyaló tanulmányunkban, a gazdagparaszti bérletekkel kapcsolatosan szándékozunk kitérni.

⁹⁸ *Ljascsenko* adatai szerint a reform utáni három évtizedben összesen 81,7 millió gyeszjatyina föld került forgalomba s ennek mintegy 40%-át, 33 millió gyeszjatyinát nemesek vásárolták meg. E vásárlásoknál az átlagos birtoknagyság 346 gyeszjatyinára rúgott. — *I. m. II. 85. l.*

lettebb színvonalát képviselték a reform utáni orosz mezőgazdaságban.⁹⁹ Itt maga a *nemesi földmagántulajdon* alakult át fokozatosan *burzsoá földmagántulajdonná*, maga a földesúri birtok öltött egyre inkább kapitalista jelleget.

A nemesi földmagántulajdon nagy része azonban, s döntőleg az 500 *gyeszjatyinán felüli latifundiumok*, nemcsak jogi szempontból maradtak nemesi rendi jellegűek, hanem gazdasági szempontból is. „Jobbágytartók a latifundiumok birtokosai — hangsúlyozta Lenin 1907 végén —, mégpedig a szó közzgazdasági értelmében... Mai gazdálkodásuk alapja a ledolgozási rendszer, vagyis a robot egyenes folytatása, a paraszt mezőgazdasági felszerelésével, a kiscéltművesek leigázásának végtelenül sokféle formája révén folytatott gazdálkodás, mint például a téli elszegődés, évi bérlés, feles bérlés, ledolgozások földbérlet, az adósság ledolgozása, a lehasított földek hasznobérének, az erdő, a legelő, az itató használati jogának ledolgozása és így tovább és így tovább a végtelenségig.”¹⁰⁰

A latifundiumok gazdálkodásának ezt az általános jellemzését megint csak a részletadatok hosszú sorával igazolhatjuk a századforduló időszakából. A voronyezsi kormányzóságbeli Sztankevics nevű földesúr 23 ezer gyeszjatyinás latifundiumát pl. még 1902-ben is a környékbeli parasztok művelték meg: minthogy általában csupán 2/3 gyeszjatyina juttatott földdel rendelkeztek, a földesúrnál egyrészt ledolgozást kényszerültek vállalni — mégpedig egy gyeszjatyina föld használata ellenében másfél holdat szántottak, vetettek és takarítottak be a földesúr számára —, másrészt pénzbérlés fogadni, — és pedig igen magas díj, gyeszjatyinánként 8—10 rubel fejében, ami 1902-ben még tovább emelkedett 12 rubel 50 kopekára. Így azután — állapítja meg a korabeli forrás — a parasztság számára „nem szűnt meg a jobbágyosság: a hét 6 napjából 3—4-et továbbra is úrdolgalával (барская работа) kénytelenek tölteni s csak a többi időt fordíthatják a maguk hasznára”.¹⁰¹ — A rjazáni kormányzóság rjazsi kerületében egy Kiszlovszkij nevű földesúrnak több mint 6 ezer gyeszjatyina földje volt, szeszfőzői, emellett uzsoráskodással foglalkozott. Vagy egy tucat falu parasztjai álltak tőle féljobbágyi függésben, művelték meg a birtokát.¹⁰² — A csernyigovi kormányzóság gluhovói kerületében terpeszkedett el a híres cukorgyáros, Terescsenko hatalmas latifundiuma, annyira körülfogva s keresztül-kasul ékelve a paraszti juttatott földet, hogy — mint a parasztok mondták — „madzagon kellett vezetni még a csirkét is”. A környező falvak lakói leigázó feltételek mellett béreltek földet Terescsenkónál: a földesúr szántót, rétet, de még nyomorúságosan, napi 15—20 kopekával díjazott munkát a cukorgyárban is — csak ledolgozás ellenében adott.¹⁰³ — Besszarábiában — ahol pedig a század végén már a tőkés rendszer volt túlsúlyban — a Trifonyesti község egész határát kitevő földesúri birtokot

⁹⁹ Lenin arról beszél, hogy e birtokkategórián (20—500 gyeszjatyina) belül a paraszti burzsoázia „több átmeneti fokkal egybekapcsolódik a tőkés alapon gazdálkodó földbirtokokkal”. — Lenin Művei. 13. k. 228. l.

¹⁰⁰ Lenin: Az agrárkérdésről. I. 637. l. — (Lenin Művei. 13. k. 435. l. pontatlan fordítást ad.)

¹⁰¹ Az Iszkra 1902. jún. 1. számából idézi *Dubrovcszkij*: i. m. 17. l.

¹⁰² Попов: i. m. 153. l.

¹⁰³ А. Г. Михайлюк: Крестьянское движение на Левобережной Украине в 1905—1907 гг. Исторические Записки. № 49. 169. l.

parasztok művelték meg, és pedig minden gyeszjatyináért, amelyen szántottak, vetettek, arattak és csépeltek, két rubelt s a termés felét kapták.¹⁰⁴ — Stb.

A részletek további felsorakoztatásától eltekintve, egy-két általános jellemző tényre kívánjuk még csak a figyelmet felhívni, — így a ledolgozási, feles-, ill. kisbérleti formák újbóli megerősödésére, kiterjedésére a 80-as évektől. Az agrárválság hatására,¹⁰⁵ a gabonaárak csökkenésétől indítva, ezekre a formákra tért vissza sok olyan földbirtokos is, aki ez ideig már önkezelésű tőkés gazdálkodást folytatott, — miként ezt pl. a Nemesi Banknál jelzálogadóssággal terhelt birtokokra vonatkozó, Európai Oroszország 46 kormányzóságát felölelő kimutatás szembetűnő módon tanúsítja.¹⁰⁶ Eszerint a XIX. század utolsó másfél évtizedében a szóban forgó birtokokon belül a tőkés önkezelésben levők aránya 40%-ról 29%-ra csökkent, miatt a bérletbe — és pedig zömmel kisparaszti bérletbe — adottaké 39%-ról 51%-ra emelkedett. Hasonlóképpen általános jellemzést nyújt a Nemesi Banknak az az adatszolgáltatása is, amely szerint a banknál jelzáloggal terhelt földesúri birtokoknak

¹⁰⁴ Д. Е. Шемяков: Крестьянское движение в Молдавии в 1905—1907 гг. Исторические Записки. № 49. 204. l. — Ugyanez a tanulmány említi, hogy Besszarábia számos falujában nemcsak az itatóért, hanem, ha a parasztnő fehérneműt mosott a patakban, ezért is fizetni kellett vagy ledolgozást teljesíteni a földesúr számára. — Uo. 214—215. l.

¹⁰⁵ A XIX. századvégi agrárválság illetén, technikai visszaesést, a kapitalizmuselőtti formák felelevenedését kiváltó hatása persze Oroszországban is átmeneti volt; az agrárválság végső soron itt is a mezőgazdaság tőkés fejlődésének meggyorsulását eredményezte, — miként ezt Lenin a századvégi agrárválság hatásáról általában megállapította. (L. Lenin Művei. 4. k. 158. l.) — A 80—90-es években azonban még a ledolgozás, a feles- stb. bérleti formák megerősödésének iránya mutatkozott az orosz mezőgazdaságban. — L. erre nézve *Karnauhova*: i. m. (1951) 58—60., 99—100. l. és a Juszupov hercegi családnak Tula, Orel, Rjazán kormányzóságban elterült birtokaira vonatkozó részletkimutatást is. *Favsztov*: i. m. 9—10. l.

¹⁰⁶ A Ljascsenko által közölt táblázat szerint

Évek	A Nemesi Banknál jelzálogadóssággal terhelt birtokok közül		
	önkezelésű	bérleti	vegyes
	gazdálkodást folytattak (%-ban)		
1886—1890	40	39	21
1891—1895	38	42	20
1896—1900	29	51	20

A Nemesi Banknak ez a kimutatása ugyan, sajnos, nem ad képet a bérletek nagyságszerinti megoszlásáról — amiből bizonyos mértékig következtetni lehetne egyfelől a tőkés, másfelől a kis- stb. bérletek arányára —; egyéb adatokból és forrásokból azonban kétségtelen, hogy a bérleti gazdálkodás kiterjedése ez idő tájt elsősorban a nem tőkés bérleti formák gyarapodását jelentette. Egy, a mezőgazdaság állapotának megvizsgálására kiküldött állami bizottságnak az 1900-as évek elején kiadott jelentése szerint pl. a bérletbeadás megnövekedése — amely különösen a feketeföld övezetben észlelhető, de másutt is általános jelenség — „abban leli magyarázatát, hogy a gazdáknak nincs forgótőkéjük, a gazdaságra fordított pénzbeli kiadások pedig nem bizonyulnak rentábilisnak, ugyanakkor, amikor a felesbérlet megóvja őket legalábbis az egyenes veszteségektől.” Материалы высочайше утверждённой 16 ноября 1901 г. комиссии по исследованию благосостояния сельского населения. С. Петербург. 1903. alapján idézi *Ljascsenko*: i. m. II. 87. l. — A földbirtokosok persze a földjáradékkal együtt értették a jövedelmességét Oroszországban is. Vö. *Ljascsenko*: i. m. II. 91. l.

a nem feketeföld övezetben 18,8%-án, a feketeföld övezetben pedig egyenesen 36,7%-án nem volt gazdasági épület, sőt a birtokoknak a nem feketeföld övezetben 32,3%-a, a feketeföld övezetben pedig egyenesen 49%-a, tehát majdnem a fele nem rendelkezett uradalmi felszereléssel.¹⁰⁷ Aligha szorul bizonyításra, hogy ezeknek a — gazdasági épület és felszerelés híján levő — földesúri birtokoknak, latifundiumoknak gazdálkodása teljes mértékben kapitalizmuselőtti módon folyt, paraszti felszerelésen, a feudalizmus továbbélését jelentő formákon alapult.

Kimutatva egyfelől azt, hogy a tisztán orosz kormányzóságok, a *mezőgazdasági központ földesúri gazdaságaiban* még a XIX. század végén is a kapitalizmuselőtti termelési formák voltak túlsúlyban, másfelől azt, hogy az 500 gyeszjatyinán felüli *földesúri latifundiumok zömét általában is* a féljobbágyi kizsákmányolási módszerek uralma jellemezte még ez idő tájt is, — immár összefoglaló választ adhatunk arra a kérdésre: milyen fokot ért el az orosz mezőgazdaság, ill. ezen belül a földesúri birtok tőkés fejlődése a századforduló körüli időre. Lenin megállapításai teljesen félreérthetetlen választ tartalmaznak. „Oroszország mai földesúri gazdasága általában inkább a hűbéri szolgáltatáson alapul, mint a gazdaság kapitalista rendszerén” — írta 1906 márciusában, A munkáspárt agrárprogramjának felülvizsgálata c. munkájában.¹⁰⁸ „... a feudális földbirtokok túlsúlyának” tényét szögezte le „Oroszország mezőgazdasági rendszerében, s ennek folytán általában az orosz államban és az egész orosz életben” 1907 végén, A szociáldemokrácia agrárprogramja az 1905—1907-es első orosz forradalomban c. művében.¹⁰⁹ „Természetesen a jelenlegi helyzetben is megállapítható a magánbirtokos gazdaság tőkés fejlődése, de ez a fejlődés rendkívül lassú és elkerülhetetlenül hosszú időre a »barbár földesúr« politikai és társadalmi uralmával terheli meg Oroszországot” — emelte ki 1908 júliusában Az agrárkérdés Oroszországban a XIX. század végén c. munkájában.¹¹⁰ „A mi »sajátosságunk«: elmaradottságunk — hangsúlyozta 1913-ban A parasztság és a munkásosztály c. cikkében, az orosz viszonyokat éppen a németországi s ausztriai helyzettel hasonlítva össze — a parasztság még nem a tőkés, hanem a *hűbéri* nagybirtokossal, Oroszország gazdasági és politikai elmaradottságának fő támaszával áll szemben.”¹¹¹

Mindezek szerint a földesúri gazdaság tőkés fejlődése, a junker-típusú agrárfejlődés Oroszországban még nem haladt előre kellőképpen, még nem

¹⁰⁷ A Nemesi Bank kimutatását idézi *Dubrovskij*: i. m. 18. l.

¹⁰⁸ Lenin Művei. 10. k. 173. l. — Sztálin is az orosz falu „kapitalizmus előtti körülményei”-t hangsúlyozta, az agrárprogram felülvizsgálásáról szólva 1906 áprilisában. (L. Sztálin Művei. 1. k. Bpest. 1949. 251. l.)

¹⁰⁹ Lenin Művei. 13. k. 435. l.

¹¹⁰ Lenin Művei. 15. k. 80. l.

¹¹¹ Lenin Művei. 19. k. 198. l. *Kiemelés az eredetiben.* — Vö. még 18. k. 60—64. l.; 19. k. 184—185. l.; 20. k. 243—245. l. stb. — A földesúri gazdaság tőkés fejlődésének elmaradottságát mutatják azok az adatok is, amelyeket Sztálin közöl — Nyemcsinov statisztikájára hivatkozva — a földesúri gazdaságok gabonatermeléséről az első világháború előtt. (L. Sztálin Művei, 11. k. Bpest, 1950. 92. l.). Eszerint az 1913-ban kb. 5 milliárd pudra rugó gabonatermelésből csupán 600 millió pudot, 12%-ot szolgáltatott a földesúri birtokok, s a falun kívül eladásra került, 1,3 milliárd pudra becslést árugabonából is csupán 281,6 millió pudot, 21,6%-ot. Ez azt jelenti, hogy a földesúri gazdaságoknak a termelésben való részesedése erősen elmaradt a földbirtoklásban való részesedése mögött. — E megállapítások, adatok annál is jellemzőbbek, mivel — mint ismeretes (ld. pl. Lenin Művei. 16. k. 114. l.) — a sztolipini agrártörvények nyomán a földesúri gazdaság kapitalista fejlődése időközben kétségtelen előrehaladást tett a XIX. század végi helyzethez képest.

bontakozott ki igazán a XIX. század végéig — a XX. század elejéig; következésképpen még nem szilárdulhatott meg, nem stabilizálódhatott, hanem elmaradott, a termelőerők fejlődését guzsbakötő állapotában, egyre inkább ellentétbe került az Oroszország egész gazdasági életében előretörő kapitalizmus objektív követelményeivel. A falu, a mezőgazdaság elmaradottsága egyre élesebb ellentétbe került a város, az ipari és banktőke gyorsütemű fejlődésével a századforduló idején. „. . . a legelmaradottabb földbirtok, a legfejletlenebb falu — a leghaladottabb ipari és finánckapitalizmus”,¹¹² ez volt az a fő ellentmondás, amely *ilyen élesen* egyetlen más európai országban sem állott fenn a századforduló időszakában, — ez volt az a fő ellentmondás, amely, Leninnel szólva, mindennél mélyebben magyarázta a *forradalmi válság gyors megérését* a XX. századeleji Oroszországban.¹¹³

PACH ZSIGMOND PÁL

¹¹² Lenin Művei. 13. k. 457. l.

¹¹³ Azt a kérdést, hogyan tükröződtek a porosz utas fejlődés sajátosságai és foka a XX. század eleji, különösen az 1905–7-ben fellángolt oroszországi paraszttmozgalomban, külön tanulmány tárgyává kívánjuk tenni.